

BERNHARD SCHLINK

Žena kojoj sam čitao

Istoimeni film s Kate Winslet i Ralphom Fiennesom
u glavnim ulogama.

ALGORITAM

Bernhard Šlink

Žena kojoj sam čitao

Naslov izvornika:

Bernhard Schlink

Der Vorleser

PRVI DIO

Kad mi je bilo petnaest godina, razbolio sam se od žutice. Bolest se pojavila u jesen, a okončala u proljeće.

Što je stara godina bivala hladnija i mračnija, to sam više kopnio. Nabolje je krenulo tek s dolaskom nove godine. Siječanj je bio topao, pa mi je majka namjestila krevet na balkonu. Gledao sam nebo, sunce, oblake, slušao djecu kako se igraju u dvorištu. Jedne sam rane večeri u veljači začuo pjev kosa.

Put našeg prvog susreta vodio me od Cvjetne ulice, u kojoj smo stanovali na drugom katu velike kuće izgrađene na razmeni stoljeća, u Kolodvorsku. Tamo sam jednog ponedjeljka u listopadu povraćao na putu od škole do kuće. Već sam danima bio slab, slabiji no ikad u životu. Svaki mi je korak predstavljao velik napor.

Kad sam se kod kuće ili u školi penjao uza stube, noge su me jedva nosile. Nisam htio ni jesti. Čak i kad bih gladan sjeo za stol, uskoro se javljala odbojnost prema hrani. Jutrom sam se budio suha grla, osjećajući kako me organi tište, i kao da su na potpuno krivom mjestu. Sramio sam se svoje slabosti. Naročito mi je bilo sram kad sam povraćao. Ni to mi se nije dogodilo nikad u životu. Usna šupljina mi se punila, pokušao sam progutati, čvrsto sam stiskao usnice, držeći ruku na ustima, ali mi je izletjelo, iz usta, kroz prste. Naslonio sam se na kućni zid, gledao bljuvotine pored nogu i povraćao prozirnu sluz.

Žena što se pobrinula za mene učinila je to gotovo grubo: uzela me za ruku i kroz tamni ulaz povela u dvorište.

Gore je od prozora do prozora bila razapeta užad i visjelo rublje. U dvorištu su bila naslagana drva; u radionici na otvorenom cviljela je jedna pila, a iverje letjelo na sve strane. Pored dvorišnih vrata nalazila se slavina za vodu. Žena ju je odvrnula i prvo mi oprala ruke, a onda mi vodu, koliko je uspjela skupiti u šake, pljusnula u lice. Obrisao sam se ručnikom.

- Uzmi onu drugu!

Pored slavine su stajale dvije kante; uzela je jednu i napunila je vodom. Dohvatio sam i napunio drugu i pošao za njom kroz hodnik. Zamahnula je, voda je pljusnula i isprala bljuvotine u kameni žlijeb. Iz ruku mi je uzela kantu i još jedan mlaz vode usmjerila na pločnik.

Uspravila se i vidjela da plačem.

- Mali! - rekla je začuđeno - Mali!

Zagrlila me. Bio sam jedva nešto viši od nje, osjećao sam joj dojke na svojim prsima, stisnut u zagrljaju osjećao sam svoj zadah i njen svježiji znoj i nisam znao što da radim s rukama. Prestao sam plakati.

Pitala me gdje stanujem, stavila kante u hodnik i odvela me kući. Hodala je pored mene, držeći u jednoj ruci moju školsku torbu, a drugom mene za nadlakticu. Put od Cvjetne ulice do Kolodvorske nije dug. Hodala je tako brzo i odlučno da sam lako držao korak. Oprostili smo se pred kućom.

Majka je istog dana dovela liječnika koji je dijagnosticirao žuticu. Jednom sam prilikom majci rekao za tu ženu.

Ne vjerujem da bih je inače posjetio. No, za moju je majku bilo potpuno razumljivo A, čim budem mogao, od svog đeparca kupim kiticu cvijeća, predstavim joj se i zahvalim. Tako sam potkraj veljače otišao u Kolodvorsku ulicu.

Kuća u Kolodvorskoj ulici danas više ne postoji. Ne znam kad i zašto je srušena. Godinama nisam bio u svome rodnom gradu. Nova kuća, izgrađena sedamdesetih ili osamdesetih godina, imala je pet katova i uređeno potkrovlje, bila je bez loža i balkona, glatke i svijetle fasade. Mnogobrojna su zvonca ukazivala na mnoštvo malih stanova. Stanova, u koje se čovjek useli i iz njih iseli, jednako kao što unajmi automobil i ponovo ga vrati.

U prizemlju se trenutno nalazi dućan kompjuterskom opremom: prije njega je tu bila drogerija, dućan sitničarija i videoteka.

Stara je kuća bila jednako visoka i imala četiri kata, prizemlje izgrađeno od kvadara pješčenjaka brušenog poput dijamanta i tri kata sa zidovima od cigle i ložama, balkonima i prozorskim okvirima izgrađenim od istog pješčanog kamena. Do prizemlja i stubišta vodilo je nekoliko stepenica, dolje šire a gore uže, s obje strane poduprte zidovima što nose željezne rukohvate, čiji krajevi završavaju u obliku puža. Vrata su bočno bila zaštićena stupovima, a s uglova arhitrava niz Kolodvorsku je ulicu gledao jedan, a uz ulicu drugi lav. Sporedni ulaz bio je onaj kroz koji me žena odvela u dvorište do slavine s vodom.

Još sam kao mali dječak primjećivao tu kuću. Dominirala je među ostalim kućama u ulici. Mislio sam da bi se kuće koje graniče s njom, kad bi postala još težom i širom, morale pomaknuti u stranu i napraviti joj mjesta.

Unutra sam zamišljao stubište sa štu-katurom, ogledalima i ćilimima orijentalnih ukrasa, koji su uz stube bili pričvršćeni sjajno ispoliranim mesinganim šipkama. Očekivao sam da u takvoj gospodskoj kući stanuju gospoda. No, kako je kuća zbog starosti i dima iz lokomotiva postala tamnija, ja sam i gospodske stanare zamišljao mračnijima, čudesnima, možda gluhima ili nijemima, pogrbljenima ili šepavima.

Kasnijih sam godina uvijek iznova sanjao tu kuću. Snovi su bili slični, varijacije jednog sna i teme. Šetam se nepoznatim gradom i ugledam kuću. Nalazi se u nizu kuća u gradskoj četvrti koju ne poznajem. Hodam dalje, zbunjen, jer poznajem kuću, ali ne i gradsku četvrt. Onda shvaćam da sam kuću već vidio. Pritom ne mislim na Kolodvorsku ulicu u svome rodnom gradu, već na neki drugi grad ili neku drugu zemlju. U snu se na primjer nalazim u Rimu, tamo ugledam kuću i prisjećam se da sam je već vidio u Bernu. Ta sjećanja u snovima me smiruju; to što kuću vidim ponovo u drugom okruženju ne čini mi se nimalo čudnijim, od slučajnog susreta sa starim prijateljem na nekom neuobičajenom mjestu. Okrećem se, vraćam se do kuće i penjem uza stube. Želim ući. Pritišćem kvaku.

Ako kuću vidim na selu, san traje duže ili se poslije bolje sjećam njegovih pojedinosti. Vozim se automobilom.

S desne strane vidim kuću, ali vozim dalje, u prvom sam trenu zbunjen činjenicom što kuća, koja po svemu sudeći spada u niz kuća neke gradske ulice, stoji na otvorenom polju. Onda se prisjećam da sam je već vidio i dvostruko sam zbunjen. Kad mi postane jasno gdje sam je već vidio, okrećem auto i vozim natrag. U snu je cesta često potpuno prazna, mogu se okrenuti cvileći gumama i voziti velikom brzinom. Bojim se da ću zakasniti pa vozim još brže. Ugledam je. Okružena je nasadima repice, žitnim poljima ili vinogradima u Pfalzu, lavandom u Provansi. Kraj je ravan, tek malo brežuljkast. Nema drveće. Dan je

potpuno svijetao, sunce sja, zrak naperi, a cesta se blista na suncu. Zbog zidova od opeka kuća djeluje odsječeno, nedostupno. Ti bi zidovi mogli pripadati bilo kojoj kući. Ona sama ne izgleda nimalo mračnije no u Kolodvorskoj ulici. Jedino su prozori prekriveni prašinom i skrivaju pogled u prostorije, ne vide se čak ni zavjese. Kuća je slijepa.

Stajem uz rub i prelazim cestu do ulaza u kuću. Nikoga nema, ništa se ne čuje, čak ni zvuk motora u daljini, vjetar ili ptica. Svijet je mrtav. Penjem se uza stube i pritišćem kvaku.

No, ne otvaram vrata. Budim se i znam samo to da sam uhvatio i pritisnuo kvaku. Onda se prisjećam cijelog sna, kao i činjenice da sam ga već sanjao.

Ženi nisam znao ime. Sa cvijećem u ruci neodlučno sam stajao pred vratima, gledajući nizove zvonaca.

Najradije bih se bio okrenuo. No uto je iz kuće izišao neki čovjek, upitao me koga tražim pošao i uputio me gospođi Schmitz na trećem katu.

Nije bilo ni štukature, ni ogledala, ni dugih sagova. Ako je stubište nekad i imalo nešto od skromne ljepote što se nije mogla ni mjeriti s raskošnošću fasade, to je pripadalo prošlosti. Crveni premaz bio je izgažen na svakoj stepenici, tiskani zeleni linoleum, zalijepljen uza stube do visine ramena, ljuštio se sa zidova, a na mjestima gdje su na rukohvatima nedostajale prečke, bila je razapeta užad. Zaudaralo je po laštilima. Možda sam sve to u stvari zapazio tek kasnije. Uvijek je izgledalo jednako otrcano i jednako čisto, i uvijek vonjalo po laštilima, vonj koji se ponekad miješao s mirisom zelja ili graha, pečenja i rublja što se iskuhavalu.

Što se tiče ostalih stanara kuće nikad ih nisam upoznao dalje od tih mirisa, otirača pred vratima stana i pločica s imenima ispod zvonaca. Ne sjećam se da sam na stubištu ikad susreo koga od njih.

Ne sjećam se više ni na koji sam način pozdravio gospodu Schmitz. Vjerojaino sam uvježbao i izgovorio dvije, tri rečenice o svojoj bolesti, njenoj pomoći i svojoj zahvalnosti. Uvela me u kuhinju.

Kuhinja je bila najveća prostorija u stanu. U njoj su stajali štednjak i sudoper, kada i peć za zagrijavanje vode za kupanje, stol i dvije stolice, hladnjak, ormar za odjeću i kauč. Preko kauča je bio prostrt crveni somotni prekrivač. Prozora nije bilo. Svjetlo je u kuhinju dopiralo kroz stakla na vratima što su vodila na balkon. Nije ga bilo mnogo - kuhinja je bila svijetla samo kad bi vrata bila otvorena. Tada se iz stolarske radionice u dvorištu čulo cviljenje pile i osjećao miris drva.

U stanu se nalazila još jedna mala i uska dnevna soba s komodom, stolom, četiri stolice, naslonjačem s naslonom poput velikih ušiju i peći. Ova se soba zimi gotovo nikad nije grijala, a ljeti se gotovo nikad nije koristila. Prozor je gledao na Kolodvorsku ulicu, a pogled padao na prostor nekadašnjeg željezničkog kolodvora što su ga već nekoliko puta prekopali i na kojem su tu i tamo već bili postavljeni temelji novih zgrada suda i vlade. Stanu je nadalje pripadao i mračan nužnik. Kad je smrdjelo u nužniku, smrdjelo je i na hodniku.

Ne sjećam se više ni o čemu smo razgovarali u kuhinji. Gospođa Schmitz je glačala; preko stola je bila prostrla vunenu deku i plahtu, iz košare je jedan za drugim uzimala komade odjeće, glačala ih, slagala i odlagala na jedan od stolaca. Na drugom sam sjedio ja. Glačala je i svoje donje rublje i, premda nisam htio gledati, nisam mogao odvratiti pogled od njega. Na sebi je imala haljinu-pregaču bez rukava, plavu, s blijedocrvenim cvjetićima. Do ramena dugu pepeljastoplavu kosu na potiljku je učvrstila kopčom. Gole su joj ruke bile blijede.

Pokreti kojima je uzimala glačalo, glačala i ponovo ga odlagala, a potom komade rublja slagala i odlagala na stolac, bili su polagani i koncentrirani, a jednako tako polako i koncentrirano se kretala, sagibala i uspravljala.

Njeno ondašnje lice u mom su sjećanju prekrila njena kasnija lica.

Kad je pri zovem u sjećanje, onakvu kakva je tada bila, zamišljam je bez lica. Moram ga rekonstruirati. Visoko čelo, izbočene jagodične kosti, svijetloplave oči, pune, pravilno oblikovane usne bez udubina, snažna brada.

Veliko, grubo, žensko lice. Znam da sam ga smatrao lijepim. No njegovu ljepotu sad ne vidim pred sobom.

- Pričekaj - rekla je kad sam ustao i htio poći. - I ja moram ići, pa ću poći dio puta s tobom.

Čekao sam u hodniku. Presvlačila se u kuhinji. Vrata su bila odškrinuta. Skinula je haljinu-pregaču i ostala u svijetlozelenom kombineu. Preko naslonjača stolice visjele su dvije čarape. Uzela je jednu i naizmjeničnim ju pokretima ruku nabrala u smotuljak. Održavala je ravnotežu na jednoj nozi, na njeno koljeno poduprla je petu druge noge, nagnula se naprijed, navukla smotanu čarapu preko nožnih prstiju, stavila ih na stolac, prevukla čarapu preko lista, koljena i butine, nagnula se na stranu i pričvrstila čarapu podvezicom. Uspravila se, spustila stopalo sa stolca i posegnula za drugom čarapom. Nisam mogao odvojiti oči od nje. S njena potiljka i ramena, s njenih dojki, koje je kombine više obavijao no skrivao, s njene stražnjice preko koje se kombine napinjao kad je stopalo oslanjala na koljeno i stavljala na stolac, s njene noge, prvo nage i blijede, a potom u čarapi svilenog sjaja.

Osjetila je moj pogled. Želeći dosegnuti drugu čarapu, malo je zastala, okrenula se vratima i pogledala me u oči. Ne znam što je odavao izraz njena lica - čuđenje, pitanje, znanje, prijekor. Crvenilo mi je oblilo lice. Taj jedan trenutak, dok sam nepomično stajao, osjećao sam kako mi lice gori. Odjednom to više nisam mogao izdržati, izjurio sam iz stana, strčao niza stube i izišao iz kuće.

Išao sam polako. Kolodvorska, Kućna, Cvjetna ulica - to je već godinama bio moj put do škole. Poznao sam svaku kuću, svaki vrt i svaku ogradu, onu koju su svake godine iznova bojili, onu čije je drvo bilo tako sivo i pokriveno mahovinom da sam ga mogao zgnječiti rukom, željezne ograde po čijim sam prečkama, trčeći još kao mali dječak duž njih, udarao nekakvim palicama, i visoke zidove od opeke iza kojih je moja mašta zamišljala čudovišne i užasne stvari, sve dok se nisam uspeo i ugledao dosadne nizove zapuštenih gredica cvijeća, raznih bobica i povrća. Poznao sam kamene kocke od kojih je bio složen pločnik i premaz smole na cesti i točno određene razmake između ploča, valovito popločene rubnike, katran i šljunak na nogostupu.

Sve mi je to bilo poznato. Kad mi se srce malo smirilo i lice nije više toliko gorjelo, susret između kuhinje i hodnika već je bio daleko. Bio sam ljut. Izjurio sam poput djeteta, umjesto da reagiram onako samouvjereno kako se to od mene očekivalo. Nije mi više bilo devet, već petnaest godina. Ipak, i dalje nisam bio siguran da znam što znači "samouvjerena reakcija".

Sljedeću zagonetku mi je predstavljao sam susret između kuhinje i hodnika. Zašto nisam mogao odvojiti pogled od nje? Imala je izrazito snažno i izrazito ženstveno tijelo, bujnije od djevojaka, koje su mi se sviđale i za kojima sam se okretao. Bio sam siguran da je ne bih zapazio da sam je ugledao na bazenu. Nije bila ništa manje obučena od djevojaka i žena što sam ih većprije viđao na bazenu. Povrh toga, bila je mnogo starija od djevojaka o kojima sam sanjario. Je li joj bilo više od trideset? Bilo je teško odrediti dob koju čovjek još nije ostavio iza sebe ili koju tek treba doživjeti.

Tek sam više godina kasnije shvatio da ju pogled nisam mogao odvojiti ne samo zbog njenog tjela već i zbog njezina držanja i njenih pokreta. Svoje sam djevojke molio da oblače čarape, ali svoju molbu nisam želio objašnjavati, nisam želio prepričavati tajnu susreta između kuhinje i hodnika. Zbog toga je moja molba završavala kao želja za halterima i čipkom i erotskom ekstravagancijom, a kad bi bila ispunjena, događalo bi se to u koketnoj pozi. A to nije bilo ono od čega ja nisam mogao odvratiti pogled. Ona nije

pozirala, niti koketirala. Ne sjećam se da je to ikad činila. Sjećam se da su njeno tijelo, njeno držanje i pokreti ponekad djelovali nezgrapno. Ne bi se moglo reći daje imala tromo tijelo. To je više djelovalo kao da se povlači u unutrašnjost svog tijela, prepušta ga samom sebi i njegovu vlastitom mirnom ritmu, kojeg nisu ometale nikakve naredbe iz glave, jednostavno je zaboravljala svijet oko sebe. To neosvrtnje na vanjski svijet ogledalo se u držanju i pokretima kojima je oblačila čarape. No nije bila nezgrapna već ležerna, umiljata, zavodljiva - zavodenje koje nije značilo dojke, stražnjicu i noge, već poziv da se u unutrašnjosti tijela zaboravi svijet.

Onda to nisam znao - sada to ne umišljam sebi, sada to sigurno znam. No, kad sam onda razmišljao o tome što me uzbudilo, uzbuđenje se vratilo. Da bih riješio tu zagonetku, uvijek sam se iznova prisjećao susreta i odbojnosti koju sam, onog trena kad sam taj susret pretvorio u zagonetku, izazvao, s vremenom je nestalo.

Ponovo sam sve jasno vidio pred sobom i ponovo nisam mogao odvratiti pogled.

Tjedan dana kasnije ponovo sam stajao pred njenim vratima.

Cijeli sam tjedan pokušavao ne misliti na nju. No nije bilo ničega što bi me moglo ispuniti i odvratiti misli od nje; liječnik mi još uvijek nije dopuštao da odlazim u školu, knjiga sam se, nakon što sam ih mjesecima čitao, zasitio, a što se tiče prijatelja, iako su navraćali, moja je bolest već toliko trajala da su njihovi posjeti, koji više nisu mogli uspostaviti vezu između njihove i moje svakodnevice, jednostavno bivali sve kraći. Trebao sam ići u šetnju, svaki dan sve dalje, ali se nisam smio naprezati. A napor bi mi i te kako dobro došao.

Kako su bolesti u djetinjstvu i mladenaštvu uludo izgubljeno vrijeme! U bolesničku sobu prodiru samo prigušeni šumovi vanjskog svijeta, svijeta slobodnog vremena provedenog u dvorištu, u vrtu ili na cesti. Unutra buja svijet priča i likova s kojih bolesnik čita. Groznica koja slabi moć razumijevanja i snaži maštu, pretvara bolesničku sobu u poznatu, ali istovremeno i stranu prostoriju; čudovišta pokazuju svoje grimase u uzorcima na zastorima i tapetama, a stolice, stolovi, police i ormari gomilaju se u brda, zgrade i brodove, istovremeno nadohvat ruke i u daljini. Za dugih noćnih sati bolesnika prate udarci sata sa crkvenog tornja, zvuk automobila u prolazu i odsjaj njihovih svjetala na zidovima i stropu. To su sati bez sna, ali ne i besani sati, ne sati praznine već sati ispunjenosti. Čežnje, sjećanja, tjeskobe, pohlepe uređuju labirinte, u kojima se bolesnik gubi i pronalazi i ponovo gubi. To su sati u kojima je sve moguće, i dobro i loše.

Takvo stanje popušta kad je bolesniku bolje. No, ako bolest traje dovoljno dugo, bolesnička je soba impregnirana, a bolesnik je, iako pri zdravlju i iako groznica prolazi, još uvijek izgubljen u labirintima.

Pekla me savjest svako jutro kad bih se budio, a donji bi mi dio pidžame bio vlažan iliposut mrljama. Slike i scene koje sam sanjao nisu bile u redu. Znao sam da me ni majka, ni svećenik, koji me pripremao za svetu pričest i kojeg sam obožavao, kao ni moja starija sestra, kojoj sam povjeravao tajne svog djetinjstva, ne bi grdili. No opomenuli bi me na ljubazan, zabrinut način, a to bi bilo gore od svake pokude. Kad te slike i scene nisam pasivno sanjao, aktivno sam maštao o njima, a to je bilo najgore od svega.

Ne znam odakle mi hrabrost da ponovo odem do gospođe Schmitz. Je li to na neki način bila negativna reakcija na moralni odgoj? Ako je požudan pogled bio jednako loš kao i zadovoljavanje požude, a aktivno maštanje jednako loše kao i čin o kojem se mašta - zašto onda ne bi bilo zlo i samo zadovoljavanje i sam akt?

Iz dana u dan sam sve više bio svjestan činjenice da me grješne misli jednostavno ne napuštaju. Počeo sam žudjeti za samim grješnim činom.

Razmišljao sam i o nečem drugom. Odlazak k njoj mogao bi biti i opasan. No bilo je gotovo nemoguće da bi se ta opasnost mogla i ostvariti. Gospođa Schmitz bi me začuđeno pozdravila, poslušala ispriku za moje neuobičajeno ponašanje i ljubazno me otppravila. Mnogo je opasnije bilo ne otići; izlagao sam se opasnosti da se neću moći osloboditi svojih maštarija.

Dakle postupio sam ispravno, kad sam se uputio k njoj. Ona bi se trebala ponašati normalno, ja bih

se trebao ponašati normalno i sve bi ponovo trebalo biti normalno.

Tako sam tada racionalizovao i svoju požudu pretvorio u stavku neobične moralne računice i ušutkao savjest koja me pekla. No to mi nije dalo hrabrosti za odlazak gospodi Schmitz. Smisliti opravdanje za razlog zbog kojeg me majka, cijenjeni svećenik i moja starija sestra, kad bi dobro razmislili o svemu, ne bi smjeli sprečavati, već poticati na odlazak k njoj, bilo je jedno. Uistinu otići, bilo je nešto potpuno drugo. Ne znam zašto sam to učinio. No danas u tadašnjim događanjima prepoznajem predložak prema kojem su se razmišljanje i djelovanje u mom životu međusobno poklapali ili nisu poklapali. Razmišljam, dođem do zaključka, pretvorim ga u čvrstu odluku, a potom shvatim da je djelovanje stvar sama za sebe i da može slijediti odluku, ali i ne mora. Dovoljno često sam u životu učinio nešto za što se nisam odlučio, a nisam učinio ono za što se jesam odlučio. To, bez obzira o čemu se radi, djeluje; odlazim k ženi koju više ne želim vidjeti, nadređenima iznosim primjedbe zbog kojih bih mogao nastradati, pušim dalje, iako sam odlučio prestati s pušenjem i prestajem s pušenjem, nakon što sam uvidio da sam pušač i da ću to ostati. Ne mislim da razmišljanje i odlučivanje nisu imali utjecaja na djelovanje. No djelovanje ne provodi jednostavno u djelo ono o čemu se razmišljalo i što se odlučilo. Ono ima svoj vlastiti izvor i na jednako je samostalan način to djelovanje moje djelovanje, kao što je i moje razmišljanje moje razmišljanje, a moje odlučivanje moje odlučivanje.

Nije bila kod kuće. Ulazna kućna vrata bila su odškrinuta, popeo sam se uza stube, pozvonio i pričekao.

Pozvonio sam ponovo. Vrata u stanu su bila otvorena, vidio sam to kroz staklo na ulaznim vratima a u hodniku prepoznao ogledalo, vješalice i sat. Čuo sam ga kako kuca.

Sjeo sam na stube i čekao. Nisam osjetio olakšanje, kao što bi ga osjetio netko tko zbog svoje odluke ima loš osjećaj i boji se posljedica, pa je sretan što je svoju odluku proveo u djelo, a ipak ostao pošteđen. Nisam bio ni razočaran. Odlučio sam daj želim vidjeti, pa sam je čekao.

Sat u hodniku je otkucavao svakih četvrt, pola i puni sat. Pokušao sam pratiti njegovo tiho kucanje i izbrojiti devetsto sekundi od jednog do drugog udarca, ali mi je nešto uvijek iznova odvlačilo pažnju. U dvorištu je cviljela stolareva pila, u kući su iz jednog stana dopirali glasovi i glazba, otvorila su se neka vrata. Onda sam začuo kako se netko ravnomjernim, polaganim i teškim koracima penje uza stube. Nadao sam se da taj netko stanuje na drugom katu. Ako me vidi, kako ću objasniti što radim ovdje? No koraci se nisu zaustavili na drugom katu. Nastavili su se penjati. Ustao sam.

Bila je to gospoda Schmitz. U jednoj je ruci nosila kantu koksa, a u drugoj kutiju za briket. Na sebi je imala odoru, jaknu i suknju, koju sam prepoznao i shvatio da radi kao kondukterka u tramvaju. Nije me primijetila dok nije došla do odmorišta. Nije me pogledala ljutito, nije bila začuđena, u pogledu joj nije bilo prezira - ništa od onoga čega sam se bojao. Izgledala je umorno. Kad je spustila ugljen i u džepu jakne počela tražiti ključ, nekoliko joj je novčića palo na pod. Podigao sam ih i dao joj.

- Dolje u podrumu su još dvije kante. Hoćeš li ih napuniti i donijeti gore? Vrata su otvorena.

Potrčao sam niza stube. Vrata koja su vodila u podrum bila su otvorena, svjetlo je bilo upaljeno, a u podnožju podrumskih stuba naišao sam na pregradu od dasaka, na koja su vrata bila samo prislonjena, a otvoreni je lokot visio na zasunu. Prostorija je bila velika, gomila koksa dopirala je sve do prozorčića pod stropom, kroz koji su ga sa ceste i bili ubacili u podrum. Pokraj vrata su sjedne strane bili uredno složeni briketi, a s druge kante za nošenje koksa.

Ne znam što sam učinio krivo. Kod kuće sam također donosio ugljen iz podruma i nikad nisam imao problema s tim. Naravno, koks u našoj kući nije bio naslagan tako visoko. Prvu sam kantu lako napunio. Ali, kad sam posegnuo za drugom i htio pokupiti koks s poda, brdo se pokrenulo. S vrha su krenuli mali komadi u velikim, a veliki u malim skokovima, nešto niže je nastala prava lavina, a na dnu je završilo kotrljanjem i sipanjem.

Podigao se oblak crne prašine. Stajao sam kao ukopan dok su me pojedini grumeni pogađali i gomilali se oko mojih nogu, dosežući mi uskoro sve do gležnja.

Kad se brdo primirilo, izišao sam iz koksa, napunio drugu kantu, potražio i pronašao metlu i njome pomeo natrag u prostor omeđen drvenom pregradom sve one grumene koji su se otkotrljali u hodnik, zaključao vrata i ponio obje kante gore.

Skinula je jaknu, otpustila kravatu otkopčala gonije puce i sjedila za kuliinjskim stolom sa čašom mlijeka. Kad me ugledala počela se smijuljiti, a taj se prikriveni smiješak uskoro pretvorio u grleni

smijeh. Upirala je prstom u mene i objema rukama udarala po stolu.

- Kako to izgledaš, mali, kako to samo izgledaš!

Ugledavši odraz svog crnog lica u ogledalu iznad sudopera, i sam sam se pridružio njenu smijehu.

- Takav ne možeš kući. Pripremit ću ti kupku i isprašiti odjeću.

Otišla je do kade i otvorila slavinu. Topla je voda, pareći se, potekla u kadu.

- Pažljivo skinu odjeću, jer mi crna prašina u kuhinji nikako ne treba.

Dvoumio sam se, skinuo vestu i košulju, a potom opet zastao. Razina vode brzo se penjala i kada je uskoro bila gotovo puna.

- Zar ćeš se kupati u cipelama i hlačama? Mali, neću te gledati.

No, kad sam zatvorio slavinu i skinuo gaće, ona me mirno promatrala. Pocrvenio sam, ušao u kadu i zaronio.

Kad sam izronio, ona je već bila na balkonu noseći moju odjeću. Čuo sam kako udara cipelama jednom o drugu i trese hlače i vestu. Nekome je dolje doviknula nešto o ugljenoj prašini i iverju, onaj joj je nešto doviknuo natrag, a ona se nasmijala. Vrativši se u kuhinju, prebacila je moje stvari preko stolice. Kratko me pogledala.

- Uzmi šampon i operi kosu. Donijet ću ti ručnik.

Uzela je nešto iz kuhinjskog ormara i izišla.

Oprao sam se. Voda je u kadi bila prljava, pa sam pustio svježju vodu i pod njenim mlazom oprao glavu i lice.

Onda sam se jednostavno ispružio, oslušujući zvukove bojlera i osjećajući na licu hladan zrak, koji je dopirao kroz odškrinuta kuhinjska vrata, a na tijelu toplu vodu. Bilo mi je ugodno. Osjetio sam uzbuđenje i ud mi se ukrutio.

Kad je ušla u kuhinju, nisam podigao pogled sve dok nije stala pored kade. U raširenim je rukama držala bijeli ručnik.

- Dođi!

Uspravio sam se, okrenuvši joj leđa, i izišao iz kade. Odostraga me od glave do pete umotala u ručnik i počela brisati. Odjednom je pustila ručnik da padne na pod. Nisam se usudio pomaknuti. Prišla mi je tako blizu da sam na leđima osjećao njene dojke, a trbuh na svojoj stražnjici. I ona je bila naga. Zagrlila me, spustivši jednu ruku na moje grudi a drugu na moj kruti ud.

- A zbog toga si ovdje!

- Ja... !

Nisam znao što bih rekao. Ni da ni ne. Okrenuo sam se. Nisam mogao vidjeti mnogo.

Bila mi je preblizu. No prisutnost njena nagog tijela svladala me potpuno.

- Kako si lijepa!

- Ah, mali, što to govoriš.

Nasmijala se i stavila ruke oko moga vrata. I ja sam nju zagrlio.

Bojao sam se: bojao sam se dodira, poljubaca, da joj se neću dopasti i daje neću zadovoljiti. Ali

nakon što smo nekoliko trenutaka stajali zagrljeni a ja udisao njen miris i osjećao njenu toplinu i snagu, sve je postalo tako jednostavno i razumljivo samo po sebi. To, kako sam rukama i usnama istraživao njeno tijelo, to, kako su nam se usne srele i kako se ona našla iznad mene, oči u oči, sve dok mi nije došlo i dok nisam zatvorio oči, pokušavajući se prvo savladati, a onda tako glasno viknuo da je, držeći mi ruku na ustima, morala prigušiti moj krik.

Sljedeće sam se noći zaljubio. Nisam spavao čvrstim snom, čeznuo sam za njom, sanjao o njoj, mislio daje osjećam, sve dok ne bih primijetio da zapravo grlim jastuk ili pokrivač. Usne su me boljele od poljubaca. Ud bi mi se uvijek iznova krutio od uzbuđenja, ali nisam se želio samozadovoljiti. Nisam to želio učiniti nikad više.

Želio sam biti s njom.

Je li moja zaljubljenost bila cijena za to što je ona spavala sa mnom? Sve do dana današnjeg, nakon noći provedene sa ženom kod mene se javlja osjećaj da sam ja taj koga se mazilo i da bih se morao odužiti - njoj, koju moram pokušati voljeti zauvijek, i svijetu pred kojim sam se pretvarao.

Jedno od mojih malobrojnih živih sjećanja iz ranog djetinjstva vezano je uz jedno zimsko jutro, kad mi je bilo četiri godine. Sobu u kojoj sam spavao nismo grijali, pa je noću i u rano jutro katkad bilo hladno. Sjećam se tople kuhinje i vruće peći, teškog, željeznog stroja u kojem se, kad bi čovjek kukom odmaknuo ploču i kolutove s ognjišta, vidjela vatra i na kojem je uvijek stajala posuda tople vode. Majka bi primakla stolac pa bi stajao na njemu dok me ona prala i oblačila. Sjećam se ugodnog osjećaja topline i užitka koji mi je pričinjalo pranje i oblačenje u toj toplini. Sjećam se i da sam se uvijek, kad bi mi se sjećanje okrenulo toj situaciji, pitao zašto me majka toliko razmazila. Jesam li bio bolestan? Jesu li braca nešto dobivala, a ja ne? Je li me u preostalom dijelu dana očekivalo nešto neugodno, teško, nešto što sam morao izdržati?

Zbog činjenice da me žena, za koju u svojim mislima nisam imao ni ime, tog popodneva toliko razmazila, sutradan sam ponovo krenuo u školu. Moj odlazak potakla je i želja da svoju tek stečenu muškost javno pokažem. Nije da sam se htio hvaliti. Jednostavno sam se osjećao snažnim i nadmoćnim i želio sam tu svoju snagu i nadmoć pokazati pred ostalim đacima i nastavnicima. Osim toga, iako s njom nisam razgovarao o tome, zamišljao sam da kao kondukterka u tramvaju često radi do kasno u noć. Kako bih je mogao vidati svakog dana, kad bih morao ostajati kod kuće i smio izlaziti samo radi šetnje da se oporavim?

Kad sam se vratio kući, moji su roditelji, sestre i brat već večerali.

- Gdje si do sada? Majka se brinula.

Otac je govorio više ljutito no zabrinuto.

Rekao sam da sam zalutao; namjeravao sam se prošetati od Ehrenfriedhofa do Molkenkura, ali sam se nakon dugotrajnog hodanja kroz nepoznate predjele našao u Nusslochu.

- Nisam imao novaca pa sam morao pješačiti sve od Nusslocha do kuće.

- Mogao si stopirati.

Moja je mlađa sestra ponekad stopirala, ali to joj moji roditelji nisu odobravali.

Stariji je brat prezirno otpuhnuo.

- Molkenkur i Nussloch nalaze se na dva sasvim suprotna kraja grada.

Pogled starije sestre odavao je sumnju.

- Sutra ponovo idem u školu.

- Obrati pažnju na zemljopis. Postoje sjever i jug, sunce izlazi....

Majka je prekinula brata.

- Liječnik je rekao još tri tjedna.

- Ako je mogao pješačiti od Ehrenfriedhofs do Nusslocha i natrag, može i u školu. Ne nedostaje mu snage, već pameti.

Dok smo bili djeca, brat i ja smo se stalno tukli, a poslije verbalno obračunavali. Tri godine stariji, bio je jači i u jednom i u drugom. Jednom sam mu prestao uzvraćati udarce i njegovi su udarci padali u prazno. Od tada se on zadovoljavao gundanjem.

- Što ti misliš?

Majka se okrenula ocu. On je odložio nož i vilicu na tanjur, naslonio se i prekrižio ruke u krilu. Šutio je ozbiljna pogleda, kao i svaki put kad bi ga majka upitala nešto o djeci ili kući. Kao i obično, i ovaj sam se put pitao da li uistinu razmišlja o pitanju moje majke ili možda o svom poslu. Možda je i pokušavao razmišljati o majčinu pitanju, ali, kad bi jednom zapao u razmišljanje, jednostavno nije mogao drugačije no misliti na posao. Bio je profesor filozofije i razmišljanje je bilo njegov život, razmišljanje, čitanje, pisanje i učenje.

Ponekad sam imao osjećaj da smo mu mi, njegova obitelj, nešto poput kućnih ljubimaca. Pas kojeg izvodiš u šetnju, mačka s kojom se igraš i koja ti se u krilu sklupča, prede i traži da je maziš - netko to može voljeti, na određeni način čak i trebati, a opet mu kupnja hrane, čišćenje mačjeg nužnika i odlazak veterinaru uskoro postanu previše. Jer život je negdje drugdje. Bilo bi mi drago da smo mu mi, njegova obitelj, bili život. Ponekad sam poželio da i zanovijetalo od mog brata, jednako kao i moja bezobrazna mala sestra budu drugačiji. No te sam ih večeri odjednom strahovito zavolio. Moja mala sestra. Sigurno nije bilo jednostavno biti najmlađa od četvero braće i sestara, pa je drskost bio samo jedan od načina da dođe do izražaja. Moj stariji brat. Djelili smo sobu, što je njemu sigurno bilo mnogo teže no meni, a povrh toga mi je, otkad sam se razbolio, morao potpuno prepustiti sobu i spavati na kauču u dnevnoj sobi. I tko ne bi onda gundao? Moj otac. Zašto bismo mu mi djeca značili život? Rastemo, uskoro ćemo i odrasti i napustiti kuću.

Činilo mi se kao da posljednji put sjedimo zajedno za okruglim stolom pod peterokrakim svijećnjakom, kao da posljednji put jedemo iz starih tanjura sa zelenim ukrasima na rubovima, kao da posljednji put razgovaramo s toliko povjerenja. Osjećao sam se kao na rastanku. Još sam uvijek bio tu, a već daleko. Čeznuo sam za majkom i ocem i sestrama i braćom, a istovremeno osjećao neodoljivu želju da budem s onom ženom.

Otac me pogledao.

- Sutra ponovo idem u školu, tako si rekao, zar ne?

- Da.

Primijetio je dakle da sam pitao njega, a ne majku, i da nisam rekao da pitam da li bih morao ići.

Kimnuo je.

- Hajde, onda! Vidjet ćemo. Ako ti bude previše, ostat ćeš opet kod kuće.

Bio sam sretan. Istovremeno sam imao osjećaj da je rastanak sad konačan.

Sljedećih je dana žena radila u jutarnjoj smjeni. Kući je dolazila u podne, a ja sam dan za danom markirao posljednji sat, kako bih je dočekaao na odmorištu pred vratima stana. Tuširali bismo se i vodili ljubav, a malo prije pola dva žurno bih navukao odjeću i istrčao iz stana. U pola dva se ručalo. Nedjeljom je ručak bio već u dvanaest, ali je i njena jutarnja smjena nedjeljom počinjala i završavala kasnije.

Da se mene pitalo, tuširanje bismo izostavljali. No ona je patila od čistoće i tuširala se svako jutro, a ja sam volio miris parfema, svježeg znoja i tramvaja koji bi donosila sobom s posla. No volio sam i njeno mokro tijelo prekriveno sapunicom: rado sam se prepuštao njenim rukama dok me sapunala, i rado sam sapunao nju, a ona me podučila kako da to radim s posesivnom, prirodnom temeljitošću, bez srama. I kad bismo vodili ljubav, uzimala me na način razumljiv sam po sebi. Njene su usne uzimale moje, njen se jezik poigravao mojim, govorila mi je gdje i kako da je dodirujem, a kad bi me jahala, sve do svog vrhunca, bio sam za nju tu samo zato što je uživala sa mnom, na meni. To nikako ne znači da nije bila nježna prema meni i da mi nije prčinjala užitak. Činila je to da bi udovoljila svojoj želji za igrom, sve dok i ja nisam naučio uzimati nju.

To se dogodilo poslije. Ipak, nikad nisam naučio sve. Dugo vremena mi to nije ni nedostajalo. Bio sam mlad, brzo sam svršavao, pa kad bi se život polako počeo vraćati u moje tijelo, rado sam joj dopuštao da me uzme.

Gledao sam je, dok bi bila iznad mene, njen trbuh koji je iznad pupka imao duboku boru, njene dojke. Desna mrvicu veća od lijeve, njeno lice otvorenih usta. Oslanjala bi se rukama o moja prsa i u posljednji ih tren dizala, hvatala se za glavu i iz dubine grla ispuštala jecaj, koji me prvi put strahovito prestrašio a koji sam poslije žudno očekivao.

Na kraju smo bili potpuno iscrpljeni. Često bi zaspala na meni. Slušao sam pilu u dvorištu i glasne uzvike radnika, koji su radili na njoj i nastojali nadjačati buku koju je stvarala. Kad bi pila utihnula, u kuhinju bi dopirala jedva primjetna buka prometa iz Kolodvorske ulice.

Kad bih čuo djecu koja se dozivaju i igraju, znao bih da je nastava završila i da je prošlo jedan. Susjed koji je preko podneva dolazio kući, posipao je hranu za ptice po svom balkonu, a golubovi su dolazili i gugutali.

- Kako se zoveš?

Pitao sam je to šesti ili sedmi dan. Zaspala je na meni i upravo se budila. Do tada sam izbjegavao oslovljavanje ne koristeći ni "vi" ni "ti".

Naglo se uspravila.

- Što?

- Kako ti je ime?

- Zašto to želiš znati? Sumnjičavo me gledala.

- Ti i ja... znam ti prezime ali ne i ime. Želim ti znati ime. Sto je loše u...

Nasmijala se.

- Ništa, mali, ništa u tome nije loše. Zovem se Hanna.

I dalje se smijala, nije mogla stati, pa je i mene zarazila smijehom.

- Tako si smiješno gledala.

- Još sam napola spavala. A kako se ti zoveš?

Mislio sam da zna. Bilo je u modi školske knjige nositi pod rukom, a ne u torbi, pa kad bih ih ostavio na njenu kuhinjskom stolu, moje je ime bilo na vrhu, na bilježnicama i na knjigama, koje sam naučio omatati tvrdim papirom i na njega lijepiti naljepnicu na kojoj je pisao naziv knjige i moje ime. Ona očito nije obraćala pažnju na to.

- Zovem se Michael Berg.

- Michael, Michael, Michael. Oslušivala je to ime.

- Moj se mali zove Michael, on je student...

- Učenik.

- Učenik je, koliko mu je, sedamnaest?

- Bio sam ponosan na te dvije dodane godine, pa sam potvrdno kimnuo glavom.

- Sedamnaest mu je godina i želi, kad odraste, postati poznat...

Neodlučno je zastala.

- Ne znam što bih želio biti.

- Ali sigurno marljivo učiš.

- Pa, da.

Rekao sam joj da mi je ona važnija i od učenja i škole. I da bih rado bio još češće kod nje.

- I tako ću izgubiti godinu.

- Kako ćeš izgubiti godinu?

Uspravila se. Bio je to naš prvi ozbiljniji razgovor.

- U šestom gimnazije. Previše sam propustio proteklih mjeseci dok sam bio bolestan. Kad bih želio proći ovaj razred, morao bih crnciti ko blesav. I sad bih zapravo morao biti u školi.

Rekao sam joj da markiram.

- Van!

Odgurnula je pokrivač.

- Van iz mog kreveta! I da mi više nisi dolazio dok ne obaviš svoj posao. Tvoj je posao glup? Glup? Što misliš daje onda prodavanje i poništavanje vozničkih karata?

Ustala je, stala gola nasred kuhinje i oponašala rad konduktera. Lijevom je rukom udarala po mapi sa blokovima vozničkih karata, palcem iste ruke, na koji je bio nataknut gumeni napršnjak, odvojila bi dvije karte, zamahnula desnom da bi mogla uhvatiti držak kliješta što su joj visila o zglobu i dvaput škljocnula.

- Dvaput Rohrbach.

Pustila je kliješta, ispružila ruku, uzela novčanicu, otvorila novčanik obješen oko struka, pospremila

novčanicu, ponovo zatvorila novčanik i iz posudice s vanjske strane u kojem je stajao sitniš izvadila ostatak.

- Tko još nema kartu? Pogledala me.
- Glupo? Nemaš ti pojma što je glupo.

Sjedio sam na rubu kreveta. Bio sam kao omamljen.

- Žao mi je. Izvršavat ću svoje obaveze. Ne znam hoću li uspjeti, školska godina završava za šest tjedana. Pokušat ću. Ali sigurno neću uspjeti ako te ne budem smio viđati. Ja...

Prvo sam htio reći: "Volim te." Ali onda nisam htio. Možda je bila u pravu, sigurno je bila u pravu. Ali nije imala pravo tražiti od mene da više radim za školu i da o tome ovisi hoćemo li se viđati.

- Ne mogu da se ne viđam s tobom. U hodniku je sat otkucao dva.
- Moraš ići. Oklijevala je.

- Od sutra radim u glavnoj smjeni. Pola šest - u pola šest dolazim kući pa možeš onda doći. Ako prije toga obaviš svoj posao.

Stajali smo goli jedno spram drugoga, ali ni daje bila u svojoj odori ne bi djelovala tako odbojno. Nisam shvaćao što se zbiva. Je li joj stalo do mene? Ili do nje same? Ako je moj posao glup, njen je još gluplji - je li ju to povrijedilo? Ali ja uopće nisam rekao da je moj ili njen posao glup. Ili možda nije htjela gubitnika za ljubavnika? No, jesam li ja uopće bio njen ljubavnik? Što sam joj bio? Oblačio sam se, razbijao sebi glavu i nadao se da će barem nešto reći. Nije rekla ništa. Obukao sam se do kraja, a ona je i dalje stajala gola, a kad sam je zagrlio na rastanaku, nije se ni pomaknula.

Zašto sam tako tužan kad mislim na ona vremena? Je li to zbog čežnje za nepovratno nestalom srećom - a bio sam sretan tih tjedana dok sam radio kao blesav i uspio proći razred, i dok smo se voljeli kao da na svijetu ništa drugo ne postoji. Je li to zbog spoznaje o onome što je slijedilo, i spoznaje da je na vidjelo izbilo samo ono što je tad već postojalo?

Zašto? Zašto nam se ono što je nekad bilo lijepo čini tako lomljivim zbog činjenice da je u sebi skrivalo mračne istine? Zašto više ne vrijede sjećanja na sretne godine braka kad se otkrije daje ono drugo sve to vrijeme imalo ljubavnika? Je li to zato što čovjek u tom položaju ne može biti sretan? Ali bio sam sretan! Ponekad sjećanje uskrati vjernost sreći ako je kraj bolan. Je li to zato što je sreća u redu samo ako traje vječno? Je li to zato što nešto može završiti bolno samo ako je i bilo bolno, nesvjesno i neprepoznatljivo? Ali kakva je to nesvjesna i neprepoznatljiva bol?

Prisjećam se onih vremena i vidim sama sebe. Nosio sam elegantna odijela koja mi je ostavio bogati ujak i koja sam dobio zajedno s više pari dvobojnih cipela, cino-smeđih i crno-bijelih, od grube i glatke kože. Imao sam predugačke ruke i noge, ne za odijela na kojima je majka pustila porube, već za koordinaciju svojih pokreta. Naočale su bile jedan od onih jeftinih modela što su stajali pored blagajni u dućanima, a kosa mi je izgledala poput raščupane četke, kojom sam mogao raditi što me volja, bez vidljivih poboljšanja. U školi nisam bio ni dobar niloš; mislim da me većina profesora nije uistinu primjećivala, kao ni učenici koji su u razredu vodili glavnu riječ. Nisam volio kako izgledam, kako se oblačim i krećem, ono što sam postigao i za što su me držali. Ali u meni je bilo toliko energije, toliko povjerenja u činjenicu da ću jednog dana biti lijep i pametan, da ću biti nadmoćan i da će mi se diviti, toliko očekivanja u svakom mom susretu s novim ljudima i novim situacijama.

Jesam li zato tužan? Zbog žara i vjere koja me tada ispunjavala i koja je od života izvukla obećanje, što se nikad i nikako nije moglo ispuniti? Ponekad na licima djece i mladih čitam isti taj žar i vjeru, i na njih gledam s istom tugom, s kojom mislim na sebe u prošlosti. Je li ta tuga jednostavno tuga? Je li ona ta koja nam nalaže kad će se sjećanja slomiti pod teretom prošlosti, jer sreća koje se prisjećamo nije živjela samo od situacije već i od obećanja koje se nije održalo?

Ona - trebao bih je početi zvati Hannom, kao što sam je i onda počeo zvati - ona sasvim sigurno nije živjela od obećanja, već samo i isključivo od situacije.

Ispitivao sam je o prošlosti, a sve što bi mi odgovarala djelovalo je poput nečega što treba iskopati iz stare, prašinom pokrivena škrinje. Odrasla je u Sedmogradskoj, sa sedamnaest je godina došla u Berlin, i zaposlila se kao radnica u Siemensu, a sa dvadeset jednom dospjela među vojnike. Od završetka rata probijala se kroz život obavljajući sve moguće poslove. Posao kondukterke u tramvaju, kojim se bavi zadnjih nekoliko godina, voli zbog odore koju nosi i zbog činjenice da je stalno u pokretu, da se oko nje izmjenjuju slike i da osjeća kotrljanje pod nogama. Inače ga nije voljela. Obitelj nije imala. Bilo joj je trideset šest godina. Sve mi je to pričala kao da se ne radi o njenu životu, već kao da se radi o životu nekoga koga dobro ne poznaje i do koga joj uopće nije stalo. Na moja daljnja pitanja često nije znala odgovoriti i nije razumjela zašto me to zanima, što je bilo s njenim roditeljima, je li imala braće, kako je živjela u Berlinu i što je radila kod vojnika.

- Što bi ti sve htio znati, mali!

Ista je stvar bila i s pitanjima o budućnosti. Naravno da nisam kovao planove o ženidbi i obitelji.

No, odnos Julienu Sorela prema Madame de Renal bio mi je mnogo bliži od odnosa prema Mathildi de la Mole.

Felixa Krulla sam na kraju radije zamišljao u rukama majke no u rukama kćeri. Moja sestra, koja je studirala germanistiku, za ručkom nas je izvijestila o prepirci koja se vodila o tome jesu li gospodin von Goethe i gospođa von Stein održavali ljubavnu vezu, što sam ja, na očiglednu začuđenost svoje obitelji, gorljivo zagovarao. Zamišljao sam kako bi naša veza izgledala za pet ili deset godina. Pitao sam Hannu kako ona zamišlja našu budućnost. No ona nije željela razmišljati ni o predstojećem Uskrsu, praznicima za koje sam htio da zajedno nekud odemo biciklima. Mogli bismo kao majka i sin uzeti zajedničku sobu i cijelu noć provesti zajedno.

Čudno je što mi zbog te zamisli i prijedloga nije bilo nimalo neugodno. Da sam putovao s majkom, svim bih se silama borio za svoju sobu. Činjenicu da me majka prati k liječniku ili u kupovinu novog kaputa, ili da me dočeka na povratku s putovanja, smatrao sam potpuno neprimjerenu svojoj dobi. Kad bismo bili negdje zajedno i sreli moje školske prijatelje, bojao sam se da će me držati za maminu mazu. No pomisao na to da bi me netko vidio s Hannom, koja je, iako je dobrih deset godina mlađa od moje majke, mogla biti moja majka, nije mi nimalo smetala. Naprotiv, bio sam ponosan na nju.

Kad danas vidim ženu od trideset šest godina, mislim da je mlada. No, kad danas vidim dječaka od petnaest godina, vidim dijete. Čudim se onolikom osjećaju sigurnosti koji mi je Hanna ulijevala. Učitelji su primijetili moj uspjeh u školi, što mi je osiguralo njihovo poštovanje.

Djevojke koje sam susretao primjećivale su i voljele činjenicu da ih se ne bojim. Dobro sam se osjećao u svom tijelu.

Prvi susreti s Hannom u mom su se sjećanju isticali posebnim sjajem i bili zapamćeni do u svaku pojedinost, dok su se tjedni između našeg razgovora i kraja školske godine stapali jedan s drugim. Jedan od razloga za to svakako je bio u ustaljenosti s kojom smo se sastajali i s kojom su se ti naši sastanci odvijali. Drugi je razlog ležao u činjenici da mi prije dani nikad nisu bili tako ispunjeni, da mi život nikad nije prolazio tom brzinom i s tolikom popunjenošću. Kad se prisjećam tih tjedana čini mi se kao da sam sjeo za pisalači stol i kao da sam ostao sjediti za njim sve dok nisam nadoknadio sve što sam bio propustio za vrijeme žutice, dok nisam naučio sve riječi, pročitao sve tekstove, usvojio sve matematičke poučke i povezoao sve kemijske spojeve. O Weimarskoj Republici i Trećem Reichu čitao sam još u bolesničkom krevetu. I naši mi sastanci sad izgledaju poput jednog jedinog dugog sastanka. Poslije našeg razgovora nalazili smo se uvijek poslije podne: kad bi radila kasnu smjenu, od tri do pola pet, inače u pola šest. U sedam se večeralo, pa me Hanna isprva tjerala da kući odlazim na vrijeme. Ali nakon nekog vremena ni sat i pol nam nije bilo dovoljno pa sam počeo smišljati izgovore i propuštati večeru.

Razlog je bio u čitanju. Dan nakon našeg razgovora, Hanna je željela znati što učim u školi. Pričao sam joj o Homerovim epovima, Cicerohovim govorima i Hemingwayovoj priči o starcu i njegovoj borbi s ribom i morem.

Željela je čuti kako zvuče grčki i latinski pa sam joj čitao iz Odiseje i govora protiv Katiline.

- Učiš li i njemački?

- Kako to misliš?

- Učiš li samo strane jezike ili ima i u vlastitom jeziku još nešto vrijedno učenja?

- Čitamo tekstove.

Dok sam bio bolestan, razred je čitao Emiliju Galotti i Spletku i ljubav, pa smo uskoro o tome trebali pisati školsku zadaću. Znači, morao sam pročitati oba djela, a to sam radio tek pošto bih obavio sve druge poslove.

Onda bi već bilo kasno, a bio bih umoran i sutradan se ne bih ničega sjećao, već bih čitao iznova.

- Čitaj mi naglas!

- Čitaj sama, donijet ću ti.

- Tvoj je glas tako lijep, mali, radije bih te slušala no sama čitala.

- Ah, ne znam.

Kad sam sutradan došao i želio je poljubiti, odmaknula se.

- Prvo mi moraš čitati.

Mislila je to ozbiljno. Punih pola sata morao sam joj čitati Emiliju Galotti prije no što me uzela pod tuš i u krevet.

Sad sam i ja bio sretan zbog tuširanja. Želja s kojom sam došao prošla me tijekom čitanja. Čitati neko djelo naglas tako da likovi budu donekle prepoznatljivi i da im se podari život, zahtijevalo je određenu mjeru koncentracije. Pod tušem je moja želja ponovo narasla. Čitati naglas, tuširati se, voditi ljubav i još malo ležati jedno pored drugoga - to je bio ritual naših sastanaka.

Bila je pažljiva slušateljica. Njen smijeh, prezirno otpuhivanje i prijekorni ili zadovoljni uzvici nisu ostavljali mjesta sumnji o pozornosti kojom je pratila radnju, kao ni činjenici daje Emiliju, jednako kao i Luisu, smatrala glupim i neotesanim djevojkama. Nestrpljivost, s kojom me ponekad molila da nastavim čitati, bila je posljedica nade da će ta ludost jednom proći.

- To ne može biti istina!

Ponekad sam i sam osjećao neodoljivu želju da nastavim čitati. Kako su dani bivali duži, čitao sam duže da bih u sumrak ležao s njom u krevetu. Kad bi zaspala na meni, kad bi pila u dvorištu umuknula i začuo se pjev kosa, a od boja u kuhinji preostale samo svjetlije i tamnije nijanse sive, bio sam potpuno sretan.

Prvi dan Uskrasnih blagdana ustao sam u četiri. Hanna je radila u ranoj smjeni. U četiri i petnaest biciklom je otišla do tramvajskog spremišta pa u pola pet tramvajem do Schwetzingena. Na putu donde, tako mi je rekla, tramvaj bi obično bio prazan. Tek na povratku bio bi pun.

Ušao sam na drugoj stanici. Druga su kola bila prazna, a u prvima je Hanna stajala pored vozača. Bio sam u nedoumici da li da sjednem u prednja ili stražnja kola, te sam se odlučio za stražnja. Obećavala su privatnost, zagrljaj, poljubac. Ali Hanna nije dolazila. Morala je vidjeti da sam čekao na stanici i ušao. Tramvaj je i stao samo zbog mene. Ali ona je ostala stajati pored vozača, razgovarala je i šalila se s njim. Lijepo sam to vidio.

Tramvaj je prolazio kroz sve stanice bez zaustavljanja. Nitko nije stajao na stanicama i čekao. Ulice su bile puste. Sunce se još nije pojavilo na obzoru, pa je pod bijelim nebom sve ležalo na blijedom svjetlu: kuće, parkirani automobili, netom prolistalo drveće i procvalo grmlje, plinski rezervoar i planine u daljini. Tramvaj je vozio polako; vjerojatno je red vožnje bio podešen prema trajanju vožnje i zaustavljanja, pa se vrijeme vožnje moralo odužiti, jer zaustavljanja nije bilo. Tramvaj je vozio sporo, a ja sam bio zarobljen u njemu. Prvo sam sjedio, a potom sam stao na prednju platformu pokušavajući pogled usredotočiti na Hannu. Morala je na potiljku osjetiti moj pogled. Nakon nekog vremena okienula se i prodorno me pogledala. Potom je ponovo nastavila razgovor s vozačem. Tramvaj je vozio dalje. Nakon Eppelheima tračnice više nisu bile postavljene po sredini, već pored ceste, na šljunčanom nasipu. Tramvaj je vozio brže uz ravnomjerno klaparanje. Znao sam da put vodi kroz više mjesta sve do Schwetzingena. No osjećao sam se isključen i izopćen iz normalnog svijeta u kojem ljudi žive, rade i vole. Kao da sam prokletstvom osuđen na besciljnu i beskrajnu vožnju u praznom vagonu.

Tad sam ugledao stanicu, stajalište s nadstrešnicom na otvorenom polju. Povukao sam uzicu kojom je kondukter vozaču davao znak da stane ili nastavi vožnju. Tramvaj je stao. Ni Hanna ni vozač nisu se osvrnuli na znak zvona. Kad sam silazio, činilo mi se da mi se smiješe. No, nisam bio siguran. Tramvaj je ponovo krenuo, a ja sam gledao za njim dok nije nestao u dolini a potom iza brežuljka. Stajao sam između nasipa i ulice, okolo su bila polja i voćke, a u daljini povrtnjaci sa staklenicima. Zrak je bio svjež, ispunjen cvrkutom ptica. Iznad brežuljaka bijelo je nebo porumenjelo.

Vožnja tramvajem bila je poput ružnog sna. Da se nisam tako živo sjećao onoga što je slijedilo, vjerojatno bih je uistinu smatrao ružnim snom. Stajati na stanici, slušati ptice i gledati izlazak sunca bilo je poput buđenja. No buđenje iz ružnog sna ne donosi uvijek olakšanje. Tek tada čovjek može sagledati svu strahotu sna, možda čak i spoznati užasnu istinu koja mu se obznanila u snu. Krenuo sam kući, suze su mi tekle niz obraze i uspio sam prestati plakati tek pošto sam došao do Eppelheima.

Put do kuće prešao sam pješice. Nekoliko sam puta bezuspješno pokušao stopirati. Kad sam bio na pola puta, tramvaj je prošao pored mene. Bio je pun. Hannu nisam vidio.

U dvanaest sam je čekao na stubištu ispred njena stana, žalostan, prestrašen i bijesan.

- Opet markiraš?

- Imam praznike. Što je ono jutros bilo?

Otključala je vrata, a ja sam pošao za njom u stan i u kuhinju.

- Što je to jutros bilo?

- Zašto si se pravila da me ne poznaješ? Želio sam...

- Ja sam se pravila da te ne poznajem?

- Okrenula se i hladno me pogledala.

- Ti nisi želio pokazati da me poznaješ. Ušao si u druga kola, a lijepo si vidio da sam ja u prvima.

- Što misliš, zašto sam se prvi dan praznika uputio u Schwetzingen? Samo zato što sam te htio iznenaditi, jer sam mislio da će ti biti drago. A u druga sam kola ušao...

- Jadno dijete! Ustao si već u pola pet, i to za vrijeme praznika!

Nikad još nisam razabrao toliko ironije u njenu glas. Kimala je glavom.

- Otkud da ja znam zašto si ti išao u Schwetzingen? Otkud da ja znam zašto si se pretvarao da me ne poznaješ? To je tvoja stvar, a ne moja. Hoćeš li sad otići?

Ne mogu opisati koliko sam bio ljut.

- To nije fer, Hanna. Znala si, jednostavno si morala znati da se vozim samo radi tebe. Kako možeš uopće pomisliti da sam se pretvarao da te ne poznajem? Da sam se htio pretvarati da te ne poznajem, ne bih ni ulazio u tramvaj.

- Ah, pusti me! Već sam ti rekla da je to što radiš tvoja, a ne moja stvar.

Stala je tako daje kuhinjski stol bio između nas, njen pogled, glas i geste prema meni su se držali kao prema uljezu i zahtijevali su da odem.

Seo sam na divan. Ružno se ponijela prema meni pa sam je htio pozvati na red. No nisam joj se uspio ni približiti. Umjesto toga, ona je napala mene. Bivao sam sve nesigurniji. Nije li možda u pravu, ne objektivno gledano, nego subjektivno? Je li me mogla, je li me morala pogrešno razumjeti? Jesam li je povrijedio, nenamjerno, slučajno, ali ipak?

- Žao mi je, Hanna. Sve je pošlo po zlu. Nisam te htio povrijediti, ali čini mi se...

- Čini ti se? Misliš, čini ti se da si me povrijedio? Ti mene ne možeš povrijediti, ti ne. I hoćeš li već jednom otići?

Radila sam, željela bih se okupati, želim svoj mir.

Pogled joj je bio pun izazova. Kako nisam ustajao, slegla je ramenima, okrenula se, pustila vodu u kadu i svukla se.

Ustao sam i otišao. Mislio sam da odlazim zauvijek. Nakon pola sata ponovo sam stajao pred njenim vratima.

Pustila me da uđem, a ja sam svu krivicu svalio na sebe. Ponio sam se nepromišljeno i bezobzirno, nisam joj pokazao svoju ljubav. Shvaćao sam da je povrijeđena. Shvaćao sam da nije povrijeđena, jer je ja nisam mogao povrijediti. Shvaćao sam da je nisam mogao povrijediti, ali da je moje ponašanje bilo takvo da ga ona jednostavno nije smjela dopustiti. Naposljetku sam bio sretan kad je priznala da sam je povrijedio. Dakle nije bila tako nedodirljiva i kruta, kao što je to pokušavala pokazati.

- Opraštaš li mi? Kimnula je.

- Voliš li me? Ponovo je kimnula.

- Kada je još puna. Dođi, da te okupam.

Poslije sam se pitao je li ostavila vodu u kadi jer je znala da ću se vratiti. Je li se svukla jer je znala da mi njena slika neće izlaziti iz glave i da će me naposljetku vratiti k njoj? Jeli samo željela odnijeti pobjedu u toj igri moći?

Nakon što smo vodili ljubav i ležali jedno pored drugoga, a ja joj ispričao zašto sam ušao druga, a ne u prva kola, zadirkivala me.

- Zar bi i u tramvaju to radio sa mnom? Mali, mali moj!

Povod našoj svađi sad je djelovao potpuno beznačajno.

No njen je rezultat imao svoju težinu. Nisam samo iz te svađe izišao kao gubitnik. Predao sam se već nakon kratkotrajne borbe, kad je zaprijetila da će me odbiti, da mi se neće više podati. Narednih se tjedana nisam borio ni toliko. Čim bi mi zaprijetila, bezuvjetno sam kapitulirao. Svu sam krivicu preuzimao na sebe. Priznavao sam greške koje nisam počinio, priznavao namjere koje nisam snivao. Kad bi bila hladna i gruba, preklinjao sam je da mi ponovo bude dobra, da mi oprost, da me voli. Ponekad me prožimao osjećaj da i sama pati zbog svoje hladnoće i ukočenosti. Kao da čezne za toplinom mojih isprika, uvjeravanja i preklinjanja. Ponekad sam pomišljao da joj je jednostavno stalo do trijumfa. No izbora ionako nisam imao. Razgovor o našim svađama obično bi izazvao novu svađu. Jednom ili dva puta sam joj napisao dva duga pisma. No ona uopće nije reagirala, a kad sam je pitao za njih, odgovarala mi je protupitanjem:

- Zar ponovo počinješ?

Dakako da smo Hanna i ja nakon tog prvog dana Uskrasnih blagdana i dalje bili sretni. Zapravo, nikad nisam bio sretniji no tih tjedana u travnju. Iako je ta svađa, i naše svađe uopće, unijela pomutnju u naše odnose, godilo nam je sve što je bilo povod našem ritualu čitanja, tuširanja, vođenja ljubavi i zajedničkog ležanja u krevetu.

Osim toga, svojim prijekorom o tome kako sam se pretvarao da je ne poznajem, samu je sebe navela na tanak led. Kad sam se želio s njom pokazati u javnosti, nije mogla uložiti nikakav principijelan prigovor. "Dakle, ipak ne želiš da te vide sa mnom?" - to nisu bile riječi koje bi dopustila sebi. I tako smo u tjednu poslije Uskrsa otišli biciklima na izlet, na četiri dana u Wimpfen, Amorbach i Miltenberg.

Ne mogu se više sjetiti što sam rekao roditeljima. Da idem na izlet s prijateljem Matthiasom? S društvom? Da idem posjetiti nekadašnjeg školskog prijatelja? Moja je majka vjerojatno bila zabrinuta, kao i uvijek, a otac je, kao i uvijek, smatrao da se ne mora brinuti. Zar nisam upravo uspio proći razred i tako postići nešto u što nitko nije vjerovao?

Dok sam bio bolestan, nisam trošio džeparac. No to mi ne bi bilo dovoljno da sam htio platiti i za Hannu. Stoga sam svoju zbirku poštanskih maraka ponudio na prodaju u trgovinu pored crkve Sv. Duha. Bio je to jedini dućan koji je natpisom na ulaznim vratima oglašavao kupnju takvih zbirki. Prodavač je pregledao moje albume i ponudio mi šezdeset maraka. Skrenuo sam mu pažnju na svoj ponos, potpuno ravno odrezanu egipatsku marku s naslikanom piramidom, čija je vrijednost u katalogu iznosila četiristo maraka. Slegao je ramenima. Ako mi je toliko stalo do zbirke, možda bih je trebao zadržati? Smijem li je uopće prodati? Sto na to kažu moji roditelji? Pokušao sam se cjenkati. Ako marka s piramidom nije posebno vrijedna, rado bih je zadržao. U tom bi mi slučaju mogao dati samo trideset maraka. Dakle, marka s piramidom ipak je vrijedna? Na kraju sam dobio sedamdeset maraka. Osjećao sam se prevaren, ali bilo mi je svejedno.

Putna groznica nije mučila samo mene. Bio sam zaprepašten kad sam vidio da i Hannu groznica muči već danima. Stalno je promišljala što da ponese, i nebrojeno je puta iznova pakirala i raspakiravala torbe i naprtnjaču koje sam joj nabavio. Kad sam joj na karti želio pokazati put koji sam zamislio, nije htjela ništa ni čuti ni vidjeti.

- Sad sam previše uzbuđena. Ti ćeš to već srediti, mali.

Krenuli smo na Uskrasni ponedjeljak. Sunce je sjalo, sjalo je sva četiri dana. Jutra su bila svježja, a preko dana bi bivalo toplije, ne pretoplo za vožnju biciklom, ali dovoljno toplo za piknik. Šume su bile poput saga u zelenom, sa žućkastozelenim, svijetlozelenim, tamnozelenim poput stakla za boce, plavosivim i crnosivim točkicama, mrljama i plohama. U dolini Rheine već su cvale voćke. U Odemvaldu su procvale forzicije.

Često smo mogli voziti usporedno. Pokazivali smo jedno drugome ono što smo vidjeli usput; utvrdu, ribiča, brod na rijeci, šator, obitelj što poput skupine pataka maršira obalom, američki teretnjak otkrivenog prostora za teret.

Kad bismo mijenjali smjer ili kretali drugom cestom, ja sam morao voziti prvi; ona nije htjela brinuti

ni o smjerovima ni o cestama. Inače bi, kad bi promet bio gust, ona malo vozila iza mene, a malo ja iza nje. Imala je bicikl sa zatvorenim žbicama i zatvorenim zupčanicima i lancem, i nosila je plavu haljinu, čija je široka suknja vijorila na vjetru. Trebalo mi je vremena da se oslobodim straha da će joj suknja zapeti za žbice ili lanac pa da će pasti. Nakon toga mi je bilo drago gledati je dok vozi ispred mene.

Kako sam se veselio noćima! Zamišljao sam da ćemo se ljubiti, zaspati, probuditi se i ponovo se ljubiti, ponovo zaspati, ponovo se probuditi i uvijek iznova, svake noći. Ali samo sam se prve noći još jednom probudio.

Ležala je okrenuta leđima, nagnuo sam se nad nju i poljubio je, ona se okrenula na leđa, uzela me u sebe i držala me u zagrljaju.

- Mali moj, mali moj!

Potom sam zaspao na njoj. Ostale smo noći prespavali, umorni od vožnje, sunca i vjetra. Ljubav smo vodili ujutro.

Hanna mi nije prepuštala samo odabir smjerova i cesta. Odabirao sam i gostionice u kojima smo odsjedali preko noći, unosio sam nas kao majku i sina u prijavne listove, a ona ih je samo potpisivala, i odabirao s jelovnika ne samo za sebe već i za nju.

- Drago mi je što se konačno ne moram ni za što brinuti.

Samo smo se jednom posvađali, u Amorbachu. Rano sam se probudio, potihom se obukao i iskrao iz sobe. Želio sam joj donijeti doručak u sobu i pogledati mogu li pronaći otvorenu cvjećarnu i kupiti ružu za Hannu. Na noćnom sam joj ormariću ostavio poruku.

"Dobro jutro! Donijet ću doručak, odmah se vraćam." Ili tako nekako.

Kad sam se vratio, stajala je u sobi, napola obučena, drhteći od srdžbe, blijeda u licu.

- Kako si mogao samo tako otići!

Odložio sam pladanj s doručkom i ružom i htio je zagrliti.

- Hanna...

- Ne dodiruj me!

U ruci je držala tanak kožni remen koji je nosila na haljini, zakoračila je unatrag i udarila me po licu. Usnica mi je pukla i okusio sam krv. Nije me boljelo. Bio sam užasno prestrašen. Još je jednom zamahnula.

Ali nije me više udarila. Spustila je ruku i remenje pao, a ona je zaplakala. Još je nikad nisam vidio da plače.

Lice joj je izgubilo svaki oblik. Razrogačene oči, razjapljena usta, kapci natečeni već nakon prvih suza, crvene mrlje na obrazima i vratu. Ispuštala je promukle, grlene glasove, slične onom bezbojnom krik, krik koji je ispuštala dok smo vodili ljubav. Stajala je i gledala me kroz suze.

Trebao sam je zagrliti. Ali nisam mogao. Nisam znao što da radim. U našoj se kući nije tako plakalo. Kod nas se nije tako tuklo, nije se podizala ruka, a još manje kožni remen. U našoj se kući razgovaralo. A što sam ja trebao reći?

Napravila je dva koraka prema meni i bacila mi se na prsa, udarala me šakama, grčevito se hvatala za mene.

Sad sam je mogao držati. Ramena su joj se tresla, čelom je udarala o moja prsa. Onda je duboko

uzdahnula i mazno se privila uza mene.

- Hoćemo li doručkovati? Odmaknula se od mene.

- O Bože, mali, kako to izgledaš!

Donijela je vlažan ručnik i obrisala mi usne i bradu.

- I košulja ti je krvava.

Skinula mi je košulju, a onda i hlače, potom se sama svukla i vodili smo ljubav.

- Što se zapravo dogodilo? Zašto si bila tako bijesna?

Ležali smo jedno do drugoga, tako zadovoljeni i zadovoljni da sam pomislio kako će se sad sve razjasniti.

- Što je bilo, Što je bilo... kako glupo uvijek pitaš. Ne možeš samo tako otići.

- Ali, ostavio sam ti papirić...

- Papirić?

- Sjeo sam. Ondje, gdje sam na noćnom ormariću ostavio papirić, više ga nije bilo. Ustao sam i potražio ga na ormariću i ispod njega, ispod kreveta, na krevetu. Nije ga bilo.

- Ne razumijem. Napisao sam ti poruku da idem po doručak i da se odmah vraćam.

- Stvarno? Ne vidim nikakav papirić.

- Ne vjeruješ mi?

- Rado bih ti vjerovala. Ali ne vidim nikakav papirić.

Nismo se više svađali. Je li puhnuo vjetar, ponio listić i odnio ga nekamo ili nikamo? Je li sve to bio nesporazum, njena srdžba, moja napukla usnica, njen bijesni izraz lica, moja nemoć?

Jesam li trebao tražiti dalje, papirić, uzrok Hanninu bijesu, uzrok svojoj nemoći?

- Čitaj mi još nešto, mali!

Privila se uza me, uzeo sam Eichendorffova Dangubu i nastavio tamo gdje sam posljednji put stao. Danguba se čitao lako, lakše no Emilija Galotti ili Spletka i ljubav. Hanna je opet napeto slušala. Voljela je djela bogata zbivanjima. Voljela je prikrivanja, zamjene uloga, zaplete i zasjede u koje se junak upušta u Italiji. Istovremeno mu je pak zamjerala što je danguba, što ne postiže ništa u životu, što ništa ne može i ništa ne želi znati. Bila je potpuno zanesena i mogla je satima nakon što smo završili čitanje, postavljati pitanja.

- Ubirač carine - nije li to bio baš dobar posao?

I opet je izvješće o našoj svađi ispalo tako opširno da bih svakako želio govoriti i o našoj sreći. Zbog svađe je naš međusobni odnos postao još prisniji. Vidio sam je da plače, Hanna, koja zna i plakati bila mi je još bliža od Hanne koje je uvijek bila jaka. Počela je pokazivati svoju nježniju stranu, stranu koju još nisam poznavao.

Uvijek je iznova promatrala i nježno dodirivala moju napuklu usnicu, sve dok nije potpuno zarasla.

I ljubav smo vodili na drugačiji način. Dugo sam se vremena potpuno prepuštao njenu vodstvu i nagonu za posjedovanjem. A onda sam i ja naučio posjedovati nju. Ali od tog izleta više nismo u vođenju ljubavi težili samo međusobnom posjedovanju.

Još uvijek imam pjesmu koju sam onda napisao. Kao pjesma nema nikakve vrijednosti. U ono sam doba bio očaran Rilkeom i Bennom, a sad vidim da sam istovremeno oponašao obojicu.

No u isti čas vidim koliko smo bliski bili u ono vrijeme. Evo te pjesme:

Kad se otvaramo ti meni a ja tebi sebe,

kad se utapamo u mene ti a u tebe ja,

kad nestajemo ti u meni a u tebi ja.

Onda sam ja ja a ti si ti.

Iako se ne mogu prisjetiti laži vezanih uz izlet s Hannom koje sam izrekao roditeljima, dobro se sjećam cijene koju sam morao platiti da bih posljednjeg tjedna u praznicima mogao ostati sam kod kuće. Više ne znam kamo su mi otputovali roditelji, starija sestra i stariji brat. Problem je bio u mlađoj sestri. Ona je trebala otići k obitelji jedne prijateljice. Ali ako ja ostanem kod kuće, i ona je željela ostati kod kuće. Moji se roditelji nisu slagali s tim.

Dakle, i ja sam trebao otići k obitelji nekog prijatelja.

Gledajući unatrag, smatram činjenicu da su roditelji bili spremni mene, petnaestogodišnjaka, ostaviti cijeli tjedan samog kod kuće, vrijednu svakog poštovanja. Jesu li primijetili samostalnost koja se u meni probudila uslijed odnosa s Hannom? Ili su jednostavno primijetili da sam, usprkos bolesti što je trajala mjesecima, uspio proći razred i na temelju toga zaključili da sam svjesniji svoje odgovornosti i vredniji poštovanja no što sam prije bio. Roditelji su mi vjerojatno odobravali što sam, konačno zdrav, želio više vremena biti s prijateljima, zajedno s njima učiti i provoditi slobodno vrijeme. Povrh toga, više djece predstavlja čopor u kojem roditelji svu svoju pažnju ne mogu posvetiti svima jednako, već se usredotočuju na ono dijete koje upravo tog trena predstavlja najveći problem. Ja sam im bio teret dovoljno dugo; odahnuli su kad sam ozdravio i prešao u sljedeći razred.

Kad sam pitao svoju malu sestru što bi željela da ipak pristane na odlazak k prijateljici dok bih ja ostao sam kod kuće, tražila je traperice, koje smo onda zvali Blue Jeans ili farmerice, i "nicki", samtasti pulover. Shvaćao sam njenu želju. Traperice su u to vrijeme bile nešto posebno i moderno, a povrh toga, obećavale su oslobađanje od uzorka riblje kosti i haljina sa cvjetnim uzorkom. Budući da sam i sam morao nositi stvari svog ujaka, moja je mala sestra morala nositi odjeću starije sestre. Ali nisam imao novaca.

- Onda ih ukradi!

Ravnodušno me gledala.

Bilo je to začudo lako. Isprobavao sam razne traperice, u kabinu sam ponio i nekoliko pari njene veličine i omotavši ih oko struka ispod hlača širokog kroja, iznio jedan par iz dućana. "Nicki" sam ukrao u robnoj kući.

Jednog smo dana moja mala sestra i ja lutali odjelom s odjećom od pulta do pulta, sve dok nismo pronašli pravi pult i odgovarajući "nicki". Sutradan sam žurnim, odlučnim korakom prošao kroz odjel, zgrabio pulover, sakrio ga pod sako i začas bio vani. Dan kasnije sam za Hannu ukrao svilenu spavaćicu, kućni me detektiv opazio, pa sam potrčao glavom bez obzira i na jedvite jade uspio pobjeći. Godinama nisam više stupio u tu robnu kuću.

Nakon zajedničkih noći na našem izletu, svake sam noći čeznuo za tim da je osjetim pored sebe, da se privijem uz nju, svoj trbuh uz njenu stražnjicu i svoja prsa uz njena leđa, da položim ruku na njene dojke, daje, kad se noću probudim, potražim rukom, da je nađem, da prebacim nogu preko njene noge i prislonim lice na njeno rame. Biti tjedan dana sam u kući značilo je biti sedam noći s Hannom.

Jedne sam je večeri pozvao u goste i kuhao za nju. Stajala je u kuhinji, dok sam završavao jelo. Kad

sam ga iznosio na stol stajala je na pomičnim vratima između blagovaonice i dnevne sobe.

Za okruglim je stolom sjedila na mjestu, na kojem je obično sjedio moj otac. Gledala je oko sebe.

Njen je pogled sve opipavao; bidermajer, namještaj, klavir, staru stajaću uru, slike, police s knjigama, posuđe i pribor za jelo na stolu. Kad sam je ostavio samu i otišao spraviti desert, nisam je više našao za stolom. Išla je od sobe do sobe i zastala u radnoj sobi mog oca. Potiho sam se naslonio na dovratnik i gledao je. Pogledom je klizila po policama s knjigama kojima su zidovi bili obloženi kao da čita neki tekst. Onda je prišla jednoj polici, kažiprstom desne ruke u visini grudi polako prelazila preko hrbata knjiga, pa otišla do druge police, prstom prelazila dalje, hrbat za hrbatom, i tako kroz cijelu sobu. Zastala je pred prozorom i zagledala se u tamu, u odraz polica s knjigama i u svoj odraz.

To je jedna od Hanninih slika koja mi je ostala u sjećanju. Urezao sam je u pamćenje, mogu je prenijeti na unutrašnje filmsko platno i promatrati je, nepromijenjenu, neistrošenu. Ponekad dugo vremena ne mislim na nju. No uvijek mi se iznova vraća u misli i onda se dogodi da je moram više puta uzastopce prenositi na platno i promatrati. Jednom je to Hanna koja u kuhinji oblači čarape. Drugi put je to Hanna koja stoji ispred kade i u raširenim rukama drži ručnik. Treći put je to Hanna koja vozi bicikl a suknja joj vijori na vjetru. Onda je to slika Hanne u radnoj sobi mog oca. Na sebi je imala prugastu, bijelo-plavu haljinu na kopčanje. U njoj je izgledala mlada. Prstom je prelazila preko hrbata knjiga i gledala kroz prozor. Sad se okreće prema meni, dovoljno brzo da suknja na trenutak zaleprša oko njenih nogu, prije no što ponovo dobije ravan pad. Pogled joj je umoran.

- Jesu li to knjige koje je tvoj otac samo pročitao ili i napisao?

Znao sam za jednu očevu knjigu o Kantu i jednu o Hegelu, potražio sam ih, pronašao i pokazao ih joj.

- Čitaj mi malo iz njih. Hoćeš li, mali?

- Ovaj...

Nisam htio čitati, ali joj nisam htio ni odbiti želju. Uzeo sam knjigu svog oca koju je napisao o Kantu i čitao iz nje, odlomak o analitici i dijalektici, koji ni ona ni ja nismo razumjeli.

- Je li dosta?

Pogledala me kao da je sve razumjela, ili kao da nije bitno razumiješ li nešto ili ne.

- Hoćeš li i ti jednog dana pisati takve knjige?

Odmahnuo sam glavom.

- Hoćeš li pisati drugačije knjige?

- Ne znam.

- Hoćeš li pisati drame?

- Ne znam, Hanna.

Kimnula je. Pojeli smo desert i otišli k njoj. Rado bih bio spavao s njom u svom krevetu, ali nije htjela. U mojoj se kući osjećala poput uljeza. Nije to izrekla riječima, nego načinom na koji je stajala u kuhinji ili na pomičnim vratima, išla od sobe do sobe, dodirivala knjige mog oca i sa mnom sjedila za stolom.

Poklonio sam joj svilenu spavaćicu. Bila je boje patlidžana, tankih naramenica, ramena i ruke je ostavljala otvorenima i dopirala joj do zglobova. Sjala je i bljeskala. Hanna se radovala, smijala i blistala od sreće.

Ogledavala se, okretala, zaplesala dva-tri koraka, gledala se u ogledalu, kratko se zagledala u svoj lik u ogledalu i plesala dalje. I to je jedna od Hanninih slika koje pamtim.

Početak školske godine uvijek sam doživljavao kao rez. Prelazak iz šestog u sedmi razred gimnazije značio je posebnu promjenu. Moj je razred raspušten i podijeljen na tri paralelna razreda. Velik broj učenika nije prešao iz šestog razreda u sedmi, pa su četiri mala razreda spojena u tri velika.

Gimnazija koju sam pohađao godinama je primala samo dječake. Kad su se konačno počele upisivati i djevojčice, bilo ih je tako malo da se nisu mogle ravnomjerno rasporediti po razredima, već su prvo bile dodijeljene jednom razredu, a poslije stavljene u dva i tri razreda, sve dok nisu tvorile otprilike trećinu razreda.

U mom godištu nije bilo toliko djevojaka da bi neke od njih bile dodijeljene mom starom razredu. Mi smo bili četvrti paralelni razred, sami dječaci. Zbog toga su raspustili nas, a ne neki drugi razred, i raspodijelili po drugim razredima.

To smo saznali tek pred početak nove školske godine. Ravnatelj nas je pozvao u jednu od učionica i objavio nam da će nas podijeliti, i na koji način će nas podijeliti. Zajedno s još šest učenika iz svog nekadašnjeg razreda krenuo sam kroz prazne hodnike prema novoj učionici. Dobili smo mjesta koja su preostala, ja u drugom redu. Bila su to pojedinačna sjedala, ali su stajala po dva, jedan do drugoga, u tri niza. Sjedio sam u srednjem nizu. Lijevo do mene sjedio je jedan od učenika iz mog bivšeg razreda, Rudolf Bergen, debeljuškast, miran, pouzdan igrač šaha i hokeja, s kojim u bivšem razredu gotovo uopće nisam kontaktirao, ali koji mi je uskoro postao dobar prijatelj. Desno od mene, s druge strane prolaza sjedile su djevojke.

Moja se susjeda zvala Sophie. Smeđokosa, smeđih očiju, preplanula od sunca, zlatnih dlačica na golim rukama. Kad sam sjeo i pogledao oko sebe, osmjehnula mi se.

Uzvratio sam joj osmijeh. Dobro sam se osjećao, veselio sam se novom početku u novom razredu i djevojkama. Promatrao sam druge učenike iz bivših šestih razreda; bez obzira jesu li i ranije imali djevojke u razredu ili ne, bojali su ih se, izbjegavali ih i hvalili se pred njima ili ih uzdizali u nebesa. Ja sam poznavao žene pa sam mogao biti opušten i prijateljski raspoložen. Djevojke su to voljele. Na taj sam se način u novom razredu dobro slagao s djevojkama i nailazio na dobar prijem kod dječaka.

Je li svima bilo tako? Dok sam bio mlad, osjećao sam se, ili previše siguran ili previše nesiguran. Ili sam se smatrao previše nesposobnim, neuglednim i bezvrijednim, ili sam mislio da sam u svemu uspješan i da bi mi sve trebalo polaziti za rukom. Osjećajući sigurnost, prevladao sam najveće teškoće. No već je sitan neuspjeh bio dovoljan da me uvjeri u činjenicu da ništa ne vrijedim. Ponovno stjecanje sigurnosti nikad nije bilo rezultat uspjeha; u odnosu na učinak, koji sam u stvari očekivao od samog sebe, i onog priznanja drugih za kojim sam čeznuo, svaki bi mi uspjeh jadno zaostajao, a jesam li osjećao taj jad ili sam ipak bio zbog uspjeha ponosan, ovisilo je o tome kako sam se osjećao. S Hannom sam se tijekom više tjedana osjećao dobro - usprkos našim razmiricama, iako me uvijek iznova odbijala, a ja se uvijek iznova ponižavao. Tako je i ljeto u novom razredu dobro počelo.

I sad vidim razred ispred sebe: desno sprijeda vrata, na desnom zidu drvena letvica s vješalicama za odjeću, lijevo prozor do prozora, a kroz njih pogled na Heiligenberg, a kad bismo za vrijeme odmora stajali na prozorima, pogled na ulicu, na rijeku i livade na drugoj obali, sprijeda ploča, nosač za

zemljopisne karte i poster i profesorov stol i stolica na stopu visokom podiju. Zidovi su do visine očiju bili premazani žutom uljenom bojom, a iznad toga bijahu okrečeni bijelo, a sa stropa su visjele mliječne svjetiljke u obliku kugle. U prostoriji nije bilo ničeg suvišnog, nije bilo slika, ni biljaka, prekobrojnih klupa ni stolaca, ormara sa zaboravljenim knjigama i bilježnicama niti kreda u boji. Kad bi kome pogled odlutao, odlutao bi kroz prozor ili kradom do susjede ili susjeda. Kad bi Sophie primijetila da je gledam, okrenula bi se prema meni i nasmiješila.

- Berg, to što je Sophie grčko ime, nikako nije razlog da pod satom grčkog proučavate svoju susjedu. Prevodite!

Prevodili smo Odiseju. Čitao sam je na njemačkom, volio sam je i još je danas volim. Kad bi došao red na mene, trebalo bi mi tek nekoliko sekunda da se snađem i počnem prevoditi. Kad me profesor prozvao zbog Sophie a razred se prestao smijati, zamuckivao sam zbog nečeg drugog. Nausikaja, rastom i izgledom poput besmrtnika, djevičanska i bijelih ruku - da li da pritom zamislim Hannu ili Sophie? Morala je biti jedna od njih.

Kad zrakoplovu otkazu motori, to ne znači i kraj leta. Zrakoplovi ne padaju s neba poput kamenja. Ti ogromni, sjajni putnički zrakoplovi još pola do tričetvrt sata klize dalje da bi se pri pokušaju slijetanja rasprsnuli. Putnici obično ništa ne primjećuju. Let s motorima koji su otkazali ne djeluje nimalo drugačije od leta s motorima koji rade. Tiši je, ali samo malo tiši: od motora je glasniji vjetar koji se prelama na trupu i krilima. U jednom su trenutku pri pogledu kroz prozor zemlja ili more opasno blizu. Ili se prikazuje film, pa su stjuardese i stjuardi navukli zastore. Možda je putnicima taj tek nešto tiši let posebno ugodan.

Ljeto je za našu ljubav bilo poput klizećeg leta. Ili, bolje rečeno, za moju ljubav prema Hanni; o njenoj ljubavi prema meni ništa ne znam.

Zadržali smo svoj obred čitanja, tuširanja, vođenja ljubavi i zajedničkog ležanja u krevetu. Čitao sam joj Rat i mir, sa svim Tolstojevim opisima povijesti, velikana, Rusije, ljubavi i braka, što je trajalo najmanje četrdeset do pedeset sati. Hanna je ponovo napeto pratila radnju knjige. Ali činila je to drugačije no inače; suzdržavala se od svojih prosudba. Nataša, Andrej i Pierre nisu bili dijelom njena svijeta kao što su bile Luisa i Emilia, već je ušla u njihov svijet kao što čovjek zadivljen odlazi na daleko putovanje ili ulazi u dvorac, u koji mu je dopušteno ući, u kojem smije ostati, s kojim se smije upoznati, a da se nikad potpuno ne oslobodi straha. Sve što sam joj do tada čitao poznavao sam od ranije. Rat i mir je i za mene bio nov. Na taj smo dalek put pošli zajedno.

Izmišljali smo imena od milja jedno za drugo. Nije me više nazivala samo "mali" već i raznim pridjevima i umanjenicama; žabicom, štenetom, kamenčićem i ružom. Ja sam se držao Hanne, sve dok me nije pitala:

- Dok me držiš u zagrljaju i zatvorenih očiju misliš na životinje, na koju te životinju podsjećam?

Zatvorio sam oči i mislio na životinje. Ležali smo priljubljeni jedno uz drugo, moja glava na njenu vratu, moj vrat na njenim dojčkama, moja desna ruka pod njom i na njenim leđima, a lijeva na njenoj stražnjici. Rukama sam joj milovao široka pleća, čvrste butine, čvrstu stražnjicu, i na vratu i grudima osjećao njene čvrste dojke i trbuh.

Koža joj je na dodir bila glatka i meka a tijelo pod njom snažno i pouzdano. Kad bih ruku položio na njen list, osjećao bi stalnu, trzavu igru mišića. Podsjetila me na trzaje kože, kojima konj pokušava otjerati muhe.

- Na konja.

- Na konja?

Odmaknula se od mene, uspravila se i pogledala me. Užasnuto me gledala.

- Zar ti se to ne sviđa? Pomislio sam na to jer je tako ugodno dodirivati te, tako si glatka i meka, a ispod toga tako čvrsta i jaka. I jer ti se list na nozi trza.

Objasnio sam joj svoju asocijaciju.

Zagledala se u igru mišića na svojim listovima.

- Konj - zavrtjela je glavom, - Ne znam...

To nije bio njen način. Inače je bila potpuno jasna i nedvosmislena, kako u slaganju tako i u odbijanju. Zbog njenog sam užasnutog pogleda bio spreman, ako je tako već moralo biti, povući sve što sam rekao, optužiti samog sebe i zamoliti je za oprost. Ali sad sam joj pokušao približiti konja.

- Mogao bih te nazvati Cheval, Hottehun, Equinchen ili Bukefalčić. Kad pomislim na konja, ne mislim na konjsko zubalo ili konjsku lubanju, ili bilo što drugo što ti se ne sviđa, već na nešto dobro, toplo, meko, snažno.

Ti nisi zečica ili mačkica, a ni tigrica - u njoj nešto ima, nešto zlo, a ti to nisi.

Legla je na leđa s rukama pod glavom. Sad sam se ja uspravio i gledao je. Oči su joj gledale u prazno. Nakon nekoliko trenutaka okrenula je lice meni. Izraz joj je odavao neku osobitu iskrenost.

- Zapravo da, volim kad me nazivaš konjem ili mi govoriš ona druga imena za konje - hoćeš li mi ih objasniti?

Jednom smo zajedno posjetili kazalište u susjednom gradu i gledali Spletku i ljubav. Bio je to Hannin prvi posjet kazalištu i uživala je u svemu, od predstave do pjenušca i stanke. Rukom sam joj obuhvatio struk i bilo mi je potpuno svejedno što ljudi misle o nama kao paru. Bio sam ponosan što mi je svejedno. No istovremeno sam znao da mi u kazalištu u mom rodnom gradu ne bi bilo svejedno. Je li i ona to znala?

Znala je da se moj život tog ljeta više ne vrti samo oko nje, škole i učenja. Sve češće bih, kad bih popodne dolazio k njoj, dolazio s bazena. Tamo su se sastajale prijateljice i prijatelji iz razreda, zajedno pisali zadaće, igrali nogomet, odbojku i skat, i međusobno udvarali. Tamo se odvijao društveni život razreda i bilo mi je jako važno biti tamo i tome svemu pripadati. To što sam, ovisno o Hanninu poslu, dolazio kasnije ili odlazio ranije no drugi, nije štetilo mom ugledu, naprotiv, činilo me zanimljivijim. Znao sam to. Znao sam također da ništa ne propuštam, a opet sam imao osjećaj da će se, upravo onda kad ja ne budem prisutan, dogoditi tko zna što. I dugo se nisam usuđivao zapitati se bi li radije bio kod Hanne ili na bazenu. Ali svoj sam rođendan u srpnju proslavio na bazenu, odakle su me sa žaljenjem pustili da odem, dok me izmorena Hanna dočekala u lošem raspoloženju. Nije znala da mi je rođendan. Kad je na moje pitanje o njenom rođendanu rekla je da joj je 21. listopada, nije me pitala za moj. Kad bi bila izmorena, nije bila ništa lošije raspoložena no inače. Ali mene je njeno loše raspoloženje ljutilo i želio sam otići, otići na bazen, k prijateljima i prijateljicama, k lakoći našeg razgovora, zadirkivanja, igranja i udvaranja. No kad sam i ja uzvratio lošim raspoloženjem, kad smo se posvađali i Hanna se prema meni počela ophoditi kao prema zraku, ponovo se javio strah da ću je izgubiti, pa sam se ponizio i počeo ispričavati, sve dok me nije uzela k sebi. No bio sam pun pritajenog bijesa.

Onda sam je počeo izdavati. Ne mislim da sam odavao tajne ili razotkrio Hannu. Nisam obznanio ništa što sam trebao prešutjeti. Prešutio sam ono što sam možda trebao obznaniti.

Nisam stao na njenu stranu. Znam, nijekanje je tek nebitan oblik izdaje. Izvana se ne vidi da li netko nekoga niječe ili je samo diskretan, je li samo pažljiv, izbjegava neugodnosti i neprilike. No onaj tko ne staje na nečiju stranu, to točno zna. A veza zbog nijekanja u jednakoj mjeri gubi tlo pod nogama kao i zbog spektakularnih oblika izdaje.

Ne znam više točno kad sam prvi put zanijekao Hannu. Iz poznanstava ljetnih popodneva na bazenu rodila su se prijateljstva. Osim mog susjeda iz klupe, kojeg sam poznao iz bivšeg razreda, u novom sam razredu posebno volio Holgera Schliitera, koji se, kao i ja, zanimao za povijest i književnost i s kojim sam se ubrzo zbližio. Zbližio sam se vrlo brzo i sa Sophie koja je stanovala nekoliko ulica dalje i s kojom sam stoga zajedno prelazio put do bazena. U prvo sam se vrijeme uvjeravao da prisnost s prijateljima nije tolika da bi im govorio o Hanni. Poslije nisam pronalazio pravu priliku, pravi trenutak, pravu riječ. Naposljetku je bilo kasno pričati o Hanni, predstaviti je s ostalim mladenačkim tajnama. Uvjeravao sam samog sebe da bi činjenica da o njoj počnem pričati tako kasno samo stvorila pogrešan dojam, jer sam toliko dugo nijekao Hannu upravo stoga što naš odnos nije bio ono pravo i što me pekla savjest. Ali, bez obzira koliko se zavaravao, znao sam da Hannu izdajem upravo činjenicom da svoje prijatelje pokušavam uputiti u ono što mi je u životu važno, a da šutim o Hanni.

Ona je primjećivala da nisam potpuno iskren, ali to stvar nije činilo nimalo boljom. Jedne je večeri Sophie i mene na putu kući uhvatilo nevrijeme pa smo se sklonili pod nadstrešnicu jedne vrtlarske kućice u Neuenheimer Feldu, na kojem u ono doba još nisu stajale zgrade sveučilišta, već su bila polja i vrtovi. Sijevalo je i grmjelo, teklo i kišilo u gustim, teškim kapima. Temperatura se istovremeno spustila za najmanje pet stupnjeva. Bilo nam je hladno, pa sam je zagrlio.

- Hej, ti.

Nije gledala u mene već u kišu.

- Da?

- Dugo si bio bolestan, imao žuticu. Je li to ono što te muči? Bojiš se da više nikad nećeš biti uistinu zdrav? Jesu li ti liječnici nešto rekli? Moraš li svaki dan u bolnicu, mijenjati krv, primati infuziju?

Hanna kao bolest. Bilo me stid. Tek sad nisam mogao pričati o njoj.

- Ne, Sophie. Nisam više bolestan. Moje su jetrene vrijednosti normalne; za godinu dana čak bih smio piti alkohol kad bi htio, ali ne želim. Što me...

Kad se radilo o Hanni, nisam želio reći što me muči.

- Razlog što dolazim kasnije ili odlazim ranije, nešto je sasvim drugo.

- Da li ne želiš razgovarati o tome ili bi želio, ali ne znaš kako?

Jesam li želio, ili nisam znao kako? Odgovor ni sam nisam znao. Ali dok smo tako stajali ispod munja, sijevanja i praskanja gromova i pljuska kiše, oboje promrzli, pokušavajući se međusobno malo

ugrijati, imao sam osjećaj da bih baš Sophie morao pričati o Hanni.

- Možda bih koji drugi put mogao pričati o tome.

Ali do toga nikad nije došlo.

Nikad nisam saznao što Hanna radi dok nije na poslu ili sa mnom. Kad sam joj pokušao postavljati pitanja, ona bi ih izbjegavala. Nismo imali zajednički svijet, već nije ona u svom životu odredila ono mjesto koje mi je željela dati. Time sam se morao zadovoljiti. Kad sam poželio imati više, ili možda nešto više saznati, smatrala je to neumjerenim. Kad bismo bili posebno sretni zajedno, i kad bih postavio neko pitanje, prvenstveno zbog osjećaja da je sad sve moguće i dopušteno, često se događalo da ga nije odbijala, ali je zato izbjegavala odgovor.

- Sto bi ti sve htio znati, mali!

Ili bi mi uzela ruku i položila je na svoj trbuh.

- Bi li želio da dobije rupice? Ili bi nabrajala na prste.

- Moram prati rublje, moram peglati, moram mesti, moram brisati prašinu, moram kupovati, moram kuhati, moram tresti šljive, sakupljati ih, odnositi u kuću i brzo zakuhati ili će ih Maleni - mali je prst lijeve ruke stavila između palca i kažiprsta desne -ili će ih Maleni sve sam pojesti.

Slučajno je nikad nisam sreo, ni na ulici, ni u dućanu ili kinu, kamo je, kako je sama rekla, rado i često odlazila i kamo sam prolših mjeseci i ja želio ići s njom, ali je ona to uvijek iznova odbijala. U kino je odlazila bez nekog posebnog odabira filmova i gledala sve, od njemačkih ratnih i domoljubnih filmova, preko westicima, pa sve do nouvelle vague, dok sam ja volio sve što dolazi iz Hollywooda, bez obzira da li se radnja zbivala u starom Rimu ili na Divljem zapadu. Jedan smo western oboje posebno voljeli; Richard Widmark igrao je šerifa, koji je sutradan ujutro morao izići na dvoboj, u kojem nije imao nikakvih izgleda i koji je večer prije pokucao na vrata Dorothy Malone, žene koja ga je za sve vrijeme pokušala odgovoriti od dvoboja i privoljeti na bijeg. Ona mu otvara vrata.

- Što sad hoćeš? Cijeli život u jednu noć?

Hanna me ponekad zadirkivala kad bih prepun požude došao k njoj.

- Što sad hoćeš? Cijeli život u jedan sat?

Samo sam je jednom sreo slučajno. Bilo je to potkraj srpnja ili na početku kolovoza, zadnjih dana velikih ferija.

Danima je bila u nekom čudnom raspoloženju, prevrtljive volje i zapovjedničkog stava, a istovremeno pod očitim pritiskom, koji ju je izuzetno mučio i činio osjetljivom i ranjivom. Nastojala se kontrolirati i tako izbjeći eksploziju kojom joj je taj pritisak prijetio. Otresito je reagirala na sva moja pitanja o tome što je muči. Nisam se mogao snaći u takvoj situaciji. Istovremeno sam osjećao odbojnost, ali i njenu bespomoćnost, te sam nastojao biti uz nju, a istovremeno je pustiti na miru. Jednog dana je pritiska nestalo. Prvo sam pomislio da je Hanna ista kao i prije. Nakon što sam joj pročitao Rat i mir, nismo odmah prešli na novu knjigu, ali sam obećao da ću se pobrinuti za nastavak, pa sam joj donio više knjiga na izbor.

Nije ih htjela.

- Dođi, mali. okupat ću te.

Ulazeći u kuhinju osjetio sam val vrućine koji me obavio poput teškog kaputa. No nije to bila ljetna sparina.

Hanna je uključila peć za zagrijavanje vode. Natočila je vodu, stavila u nju nekoliko kapi ulja od lavande i oprala me. Svijetloplava haljina cvjetnog uzorka, ispod koje nije nosila rublje, na vrućem se i vlažnom zraku lijepila za njeno znojno tijelo. Užasno me uzbudivala. Dok smo vodili ljubav imao sam osjećaj da me želi dovesti do vrhunca koji bi nadmašio sve što sam dotad iskusio, vrhunac kojim bih dosegnuo razinu neizdržljivosti. I način na koji mi se taj put podala bio je jedinstven. Nije bila suzdržljiva; nikad to nije ni bila. No ovog puta kao da je željela potonuti zajedno sa mnom.

- A sad trk k prijateljima!

Otpratila me do vrata i otišao sam. Vrućina se uvukla među kuće, prekrila polja i vrtove i titrala iznad asfalta.

Bio sam potpuno omamljen. Do ušiju mi je, kao iz velike daljine, dopirala vika djece što su se igrala i brčkala u vodi bazena. Prolazio sam svijetom kao da mu ne pripadam i kao da on ne pripada meni. Zaronio sam u kloriranu vodu boje mlijeka i uopće nisam osjećao potrebu da ponovo izronim. Legao sam pored prijatelja i slušao što govore, a sve mi se to činilo smiješnim i ništavnim.

U jednom je trenutku tog raspoloženja nestalo. Odjednom se sve pretvorilo u uobičajeno poslijepodne na bazenu, s domaćim zadaćama i odbojkom, ogovaranjem i udvaranjem. Ne mogu se više sjetiti čime sam se točno bavio u trenutku kad sam podigao pogled i ugledao je.

Bila je udaljena dvadeset do trideset metara, u kratkim hlačicama i otvorenoj košulji svezanoj u struku u čvor, pogleda uprtog u mene. Uzvratio sam joj pogled. Na toj udaljenosti nisam mogao razabrati izraz njena lica.

Nisam skočio i otrčao do nje. Kroz glavu su mi prolazila pitanja o tome zašto je uopće na bazenu, o tome je li možda željela vidjeti što radim ili je željela biti viđena sa mnom, o tome želim li ja biti viđen s njom, o tome da se još nikad nismo slučajno sreli i o tome što bi trebalo učiniti. Onda sam ustao. I u tom kratkom trenutku u kojem sam svrnuo pogled, ona je nestala.

Hanna u kratkim hlačicama i u čvor svezanoj košulji, lica okrenutog meni, s izrazom koji ne mogu razabrati - i to je slika Hanne koju sam zadržao u sjećanju.

Sutradan je otišla. Došao sam u uobičajeno vrijeme i pozvonio. Pogledao sam kroz vrata, sve je izgledalo kao i obično, čuo sam kucanje sata.

Ponovo sam sjeo na stube. Prvih sam mjeseci uvijek znao na kojoj relaciji radi, iako je više nisam pokušao pratiti niti je dočekivati po završetku smjene. U jednom sam trenutku prestao pitati, prestao se zanimati za to.

Tek sam sad to primijetio.

S telefonske govornice na Wilhelmsplatzu nazvao sam poduzeće javnog prometa, nekoliko puta su me prespajali i naposljetku sam saznao da Hanna Schmitz više ne radi kod njih. Vratio sam se u Kolodvorsku ulicu, u stolarskoj radionici u dvorištu raspitao sam se o kućevlasniku, dobio njegovo ime i adresu u Kirchheimu. Odvezao sam se tamo.

- Gospođa Schmitz? Odselila se jutros.
- A njen namještaj?
- Ono nije njen namještaj.
- Otkad je stanovala u onom stanu?
- Zašto vas to zanima?

Gospođa koja je sa mnom razgovarala kroz prozorčić na vratima, sad ga je bučno zatvorila.

U upravnoj zgradi poduzeća za javni prijevoz uspio sam se uz pomoć gomile pitanja probiti do nadležne osobe.

Bila je prijateljski raspoložena i zabrinuta.

- Jutros je nazvala, na vrijeme da možemo organizirati zamjenu, i rekla da više neće doći. Uopće.

U nevjerici je zavrtio glavom.

- Još prije četrnaest dana sjedila je na stolici na kojoj vi sad sjedite i ja sam joj ponudio izučavanje za vozačicu, a ona je sad sve to bacila u vjetar.

Tek nekoliko dana kasnije palo mi je na pamet da odem u prijavni ured. Odjavila se u Hamburg i nije navela novu adresu.

Danima mi je bilo zlo. Pazio sam da roditelji, sestra i braća ništa ne primijete. Za stolom sam tek tu i tamo sudjelovao u razgovoru, malo jeo i jedva uspijevao pravovremeno stići do nužnika i povratiti. Odlazio sam u školu i na bazen. Tamo sam popodneva provodio na izdvojenim mjestima, na kojima me nitko nije tražio. Tijelo mi je žudjelo za Hannom. Ali gori od tjelesne požude bio je osjećaj krivnje. Zašto nisam, kad sam je ugledao da stoji kraj bazena, odmah skočio i potrčao k njoj? U toj maloj sceni za mene se nakupila sva malodušnost posljednjih mjeseci, a iz nje sam izišao nijekanjem i izdajom. Njen je odlazak bio kazna za to.

Ponekad pokušavam uvjeriti sam sebe da to nije bila ona. Kako sam mogao biti siguran daje to ona,

kad joj nisam dobro vidio lice? Zar nisam trebao, da je to uistinu bila ona, odmah biti kadar prepoznati joj lice? Jesam li dakle mogao biti siguran da to uopće nije bila ona?

No znao sam da je bila. Stajala je i gledala - a bilo je kasno.

DRUGI DIO

Nakon što je Hanna napustila grad, trebalo mi je vremena da je prestanem tražiti na najrazličitijim mjestima, da se naviknem na činjenicu da su popodneva izgubila njen lik, da počnem gledati i prelistavati knjige a da se ne pitam bi li bile pogodne za čitanje. Potrajalo je neko vrijeme dok mi je tijelo prestalo žudjeti za njenim; ponekad sam i sam primjećivao kako mi ruke i noge u snu tragaju za njom, a brat je za stolom više puta izjavio kako u snu zovem "Hannu". Prisjećam se i školskih sati za kojih sam samo snjario o njoj, mislio na nju. Osjećaj krivnje koji me mučio prvih tjedana prošao je. Izbjegavao sam njenu kuću i odabirao druge putove, a nakon pola godine cijela se moja obitelj preselila u drugi dio grada. Nije da sam zaboravio Hannu. No u jednom me trenutku sjećanje na nju prestalo pratiti. Ostalo je negdje iza mene, kao što ostaje grad kad vlak krene dalje.

Grad je i dalje tu, negdje otraga i čovjek se u svakom trenutku može vratiti i uvjeriti u to. Ali, zašto bi? Posljednje godine u školi i prve na sveučilištu pamtim kao sretno. Istovremeno mogu malo toga reći o njima.

Kroz njih sam prolazio bez velikih napora; Matura i studije prava koje sam izabrao iz puke nelagode, nisu mi predstavljali napor, nisu mi bila teška ni prijateljstva, ni ljubavne veze, ni rastanci, ništa mi nije bilo teško. Sve sam obavljao s lakoćom, sve je bilo lako. Možda je upravostoga taj paket sjećanja tako malen. Ili ga ja držim malenim? Pitam se zapravo jesu li ta sretna sjećanja istinita. Kad bolje razmislim, prisjećam se dovoljno sramotnih i bolnih situacija i znam da sam se oprostio od sjećanja na Hannu, ali da ga nikad nisam prevladao.

To što se nakon Hanne nikad više nisam dopuštao ponižavati i što nisam ponižavao druge, što više nisam dopuštao da me proglašavaju krivim, i što se nisam osjećao kriv, što više nikad nisam volio tako da bi mi gubitak te ljubavi predstavljao bol - tada o tome nisam jasno razmišljao, ali sam zato odlučno osjećao.

Zauzeo sam nadmoćno držanje koje je za sobom ostavljalo trag, predstavljao sam se kao onaj kojeg ništa ne može dirnuti, potresti, zbuniti. Ni u šta se nisam upuštao, i prisjećam se profesora koji je to prozreo i obratio mi se glede toga, a ja sam mu nabusito odbrusio. Sjećam se i Sophie. Uskoro nakon što je Hanna napustila grad, kod Sophie je dijagnosticirana tuberkuloza. Provela je tri godine u sanatoriju i vratila se upravo onda kad sam postao student. Bila je osamljena, tražila je dodir sa starim prijateljima, pa mi nije bilo nimalo teško prodrijeti do njena srca. Nakon što smo spavali zajedno, shvatila je da mi zapravo nije stalo do nje i rekla mi kroz suze:

- Što se to desilo s tobom, što se to desilo?

Sjećam se djeda, koji me za jednog od mojih posljednjih posjeta želio blagosloviti i kojem sam objasnio da ja u to ne vjerujem i da tome ne pridajem nikakvu važnost. Sad mi je teško zamisliti da sam se u ono doba dobro osjećao nakon takvog ponašanja. Prisjećam se također da sam i nakon sitnih znakova pažnje i naklonosti osjećao knedlu u grlu, bez obzira jesu li ti znakovi bili upućeni meni osobno ili nekom drugom. Ponekad je scena iz filma bila dovoljna. Ta istovremena hladnokrvnost i osjećajnost i meni je samom bila sumnjiva.

Hannu sam ponovo vidio u sudnici.

Nije to bio prvi proces vezan uz konc-logore, i svakako nije bio jedan od većih. Profesor, jedan od malobrojnih koji se bavio temom nacističke prošlosti i sudskih procesa vezanih uz nju, taj je proces učinio predmetom seminara, jer se nadao da će ga uz pomoć studenata moći pratiti i ocjenjivati za cijelo vrijeme njegova trajanja.

Više se ne sjećam što je želio ispitati, potvrditi ili osporiti. Sjećam se da smo na seminaru raspravljali o zabrani retroaktivnog kažnjavanja. Je li mjerilo mogla biti činjenica što je paragraf, po kojem se sudilo čuvarima i stražarima u konc-logorima, već u vrijeme njihova čina bio u krivičnom zakoniku, ili je bilo bitno kako se on u vrijeme njihova čina tumačio i primjenjivao, i to da se u ono doba zapravo nije odnosio na njih? Što je pravda?

Ono što stoji u knjigama ili ono što se u društvu uistinu provodi i poštuje? Ili je pravda ono što bi se, bez obzira da li stoji u knjizi ili ne, trebalo provoditi i poštovati, pod uvjetom da završava dobrim djelom? Profesor, stariji gospodin, koji se vratio iz emigracije, ali ostao na margini njemačkog pravosuđa, sudjelovao je u raspravi sa svom svojom učenošću, ali istovremeno i s distanciranošću nekoga tko rješenje nekog problema više ne traži samo i isključivo u toj učenosti.

- Pogledajte samo optužene - među njima nećete naći nikoga tko uistinu misli da je u ono vrijeme smio ubijati.

Seminar je počeo u zimu, sudski proces u proljeće. Trajao je tjednima. Rasprave su se održavale od ponedjeljka do četvrtka i profesor je za svaki od tih dana odredio skupinu učenika, koji su vodili pismeni protokol. Petkom se održavao seminar i na njemu se raspravljali događaji proteklog tjedna.

Prevladavanje! Prevladavanje o prošlosti! Mi, studenti tog seminara, smatrali smo se avangardom tog procesa.

Mi smo otvorili prozor, pustili da uđe zrak, da uđe vjetar koji je konačno podigao prašinu, koja je, uz sveopće odobravanje društva, prekrila strahote prošlosti. Pobrinali smo se da čovjek počne disati i gledati. Ni mi nismo, kao ni naš profesor, veliku pažnju poklanjali pravnoj učenosti. Nimalo nismo sumnjali u potrebu donošenja presude. Nimalo nismo sumnjali ni u to da suđenje nekom od čuvara ili stražara iz konc-logora ima poslužiti samo kao primjer. Pred sudom je morala stati generacija koja se služila uslugama tih čuvara i stražara, generacija koja ih nije ni pokušala spriječiti u obavljanju tog posla, ili barem izopćiti iz društva, onda, nakon 1945., kad je za to imala priliku, i mi smo tu istu generaciju svojim prevladavanjem i prosvjećenjem osudili na sramotu.

Naši su roditelji u Trećem Reichu igrali razne uloge. Neki su od naših očeva bili u ratu, dvojica ili trojica kao časnici oružanih snaga, a jedan kao oficir SS-trupa, neki od njih su napravili karijeru u pravosuđu i upravi, među našim je roditeljima bilo učitelja i liječnika, a jedan je imao strica koji je bio visoki službenik kod saveznog ministra unutarnjih poslova. Siguran sam da bi se njihove izjave, da smo im postavili određena pitanja, a oni na njih dali odgovore, bitno razlikovale jedna od druge. Moj otac nije želio govoriti o sebi. No ja sam znao da je zbog najave predavanja o Spinozi izgubio mjesto docenta

na katedri za filozofiju i da je i sebe i nas kroz rat provukao kao urednik kuće koja je izdavala karte i knjige za planinare. Kako mi je uopće palo na pamet da ga osudim na sramotu? Ipak sam to učinio. Svi smo svoje roditelje osudili na sramotu, a zadovoljni bismo bili tek da smo ih mogli tužiti, jer su nakon 1945 među sobom trpjeli zločince.

Među nama koji smo polazili taj seminar razvila se snažna svijest o pripadnosti određenoj skupini. Mi s "konc-logorskog" seminara tako su nas naposljetku počeli nazivati drugi studenti, a uskoro i mi sami. Ostale nije zanimalo ono što smo radili; mnogima je to bilo čudno, a neke je uistinu odbijalo. Sad mislim da je žar s kojim smo skupljali spoznaje o strahotama i žar s kojim smo te strahote htjeli obznaniti drugima, uistinu bio odbojan.

Što su događaji o kojima smo čitali i slušali bili strašniji, to smo uvjereniji bili u svoj prosvjetiteljski i optužilački zadatak. Čak i kad bi nam ti događaji oduzimali dah - mi smo ih trijumfalno uzdizali. Pogledajte samo!

Na seminar sam se prijavio iz puke znatiželje. Konačno se radilo o nečem drugačijem, a ne o trgovačkom pravu i o djelatnostima i sudjelovanju, ne o Sachsenspiegelu i pravno-filozofskim starinama. Nadmoćno držanje koje sam već prije bio zauzeo, sad sam unio i u seminar. No, kako je zima prolazila sve sam se teže uspijevaao držati po strani - ne mislim da se nisam uspijevaao kloniti događaja o kojima smo čitali i slušali ili žara koji je obuzeo polaznike seminara. Prvo sam uvjeravao samog sebe da s njima želim podijeliti samo znanstveni ili možda i politički i moralni žar. No želio sam i više, želio sam podijeliti svekoliki žar. Drugi su me vjerojatno još uvijek smatrali distanciranim i arogantnim. Ali ja sam za tih zimskih mjeseci imao onaj zdrav osjećaj pripadnosti i osjećaj da sam načisto sam sa sobom i s tim što radim i s onima s kojima to radim.

Sudska se rasprava održavala u drugom gradu, udaljenom dobrih sat vremena vožnje automobilom. Tamo inače nisam imao što raditi. Vozio je jedan drugi student. On je odrastao utom gradu i dobro ga poznao.

Bio je četvrtak. Sudska je rasprava počela u ponedjeljak. Prva su tri dana bila ispunjena zahtjevima branitelja za odgodama. Ja sam bio u četvrtoj grupi, grupi koja je preslušavanjem samih optuženika imala čast doživjeti stvarni početak rasprave.

Vozili smo se brdskom cestom ispod rascvjetanih krošnji raznih voćaka. Obuzelo nas je uzvišeno, poletno raspoloženje; konačno smo dobili priliku dokazati ono za što smo se pripremali. Nismo se smatrali običnim gledaocima, slušaocima i voditeljima protokola. Gledanje, slušanje i zapisivanje protokola bili su samo naši doprinosi svladavanju problema.

Sud je bio smješten u zgradi s razmeđa stoljeća, ali bez one raskoši i istovremene mračnosti kojom su tadašnje sudske zgrade često odisale. Dvorana u kojoj je zasjedao porotni sud s lijeve je strane imala niz velikih prozora, čije je mliječno staklo zaklanjalo pogled van, a istovremeno propuštalo dovoljno svjetlosti.

Ispred prozora su sjedili državni tužitelji, čiji su se likovi tih proljetnih i ljetnih dana tek nazirali obrisima. Sud, tri suca u crnim odorama i šest porotnika. nalazio se na čelu sale, a s desne je strane bila klupa za optužene i njihove branitelje, koja je zbog velikog broja nazočnih stolovima i stolicama bila produžena do u sredinu dvorane, sve do redova publike. Nekoliko optuženika i branitelja bilo nam je okrenuto leđima. Hanna je bila jedna od njih. Prepoznao sam je tek kad su je prozvali, kad je ustala i stupila naprijed. Naravno da sam odmah prepoznao ime i prezime: Hanna Schmitz. Potom sam prepoznao i lik, glavu s kosom spletenom u meni potpuno nepoznat čvor, potiljkom, širokim ramenima i snažnim rukama. Držala se uspravno. Stajala je čvrsto na nogama. Ruke je opuštено spustila niz tijelo. Na sebi je imala sivu haljinu kratkih rukava. Prepoznao sam je, ali ništa nisam osjećao. Nisam ništa osjećao.

Da, željela je stajati. Da, rođena je 21. listopada 1922. kraj Brašova i sad joj je četrdeset i tri godine. Da, radila je kod Siemensu u Berlinu i ujesen 1943. stupila je u SS-trupe.

- Jeste li dobrovoljno stupili u SS-trupe?

- Jesam.

- Zašto?

Nije odgovorila.

- Je li istina da ste stupili u SS-trupe iako vam je kod Siemensu ponuđeno mjesto predradnice?

Hannin je branitelj skočio.

- Što znači "iako"? Čemu pretpostavka da bi jedna žena radije trebala bila predradnica kod Siemensu nego otići u SS-trupe? Ništa ne opravdava činjenicu da odluku moje branjenice činite predmetom jednog takvog pitanja.

Sjeo je. On je bio jedini mladi branitelj, ostali su bili stariji, neki od njih, kako se uskoro pokazalo,

stari nacisti.

Hannin je branitelj izbjegavao njihov način izražavanja i njihove teze. No pratio ga je nepromišljen žar, koji je njegovoj branjenici štetio podjednako kao i nacističke tirade njegovih starijih kolega njihovim branjenicama.

Istina, postigao je to da je predsjedavajući razdraženo počeo gledati oko sebe i odustao da do kraja istjera pitanje o tome zašto je Hanna pristupila SS-trupama. No dojam, da je otišla s predumišljajem i bez posebne potrebe, ostao je visjeti u zraku. To što je jedan od sudaca pitao Hannu kakav je posao očekivala kod SS-trupa i to što je Hanna objasnila da su SS-trupe kod Siemensa, jednako kao i u drugim poduzećima, vrbovale žene za posao čuvarica, nimalo nije umanjilo negativan dojam.

Predsjedavajući je tražio od Hanne da mu jednosložnim odgovorima potvrdi da je do proljeća 1944. služila u Auschwitzu, a do zime 1944/45. u jednom malom logoru kod Krakowa, da je sa zatočenicima krenula na zapad te tamo i stigla, da je kraj rata dočekala u Kasselu i od tog vremena živjela tu i tamo. Osam je godina živjela u mom rodnom gradu; bio je to najduži period koji je provela na jednom mjestu.

- Da li to stalno mijenjanje mjesta stanovanja možemo smatrati potencijalnom opasnošću za bijeg? Branitelj je pokazivao očitu ironiju.

- Moja se branjenica pri svakom mijenjanju mjesta stanovanja prijavljivala i odjavljivala na policiji. Ništa ne govori u prilog tome da je bježala, niti da je postojalo išta što je trebala skrivati. Ne čini li se sucu koji određuje jamčevinu podnošljivom pomisao da moju branjenicu, zbog težine djela koja je terete, i zbog opasnosti izazivanja uznemirenosti u javnosti, ostavi na slobodi? Mijenjanje mjesta stanovanja bila je, časni sude, nacistički razlog za pritvaranje; uveli su ga nacisti i nakon njih je ponovo uklonjen. Ne postoji više.

Branitelj je govorio sa zluradom prijaznošću, na način na koji netko objelodanjuje pikantnu istinu.

Prestrašio sam se. Primijetio sam da sam Hannino pritvaranje prihvatio kao nešto prirodno i ispravno. Ne zbog optužbene težine i stupnja osumnjičenosti, o čemu još ništa poblize nisam znao, već zbog toga što je u ćeliji bila izvan mog svijeta, izvan mog života. Želio sam je zadržati podalje od sebe, učiniti je toliko nedostižnom da može ostati obično sjećanje, sjećanje kakvo je za mene postala i bila tijekom proteklih godina. Kad bi je njen branitelj obranio, naš susret ne bi bio toliko neizbježan i morao bih raščistiti sam sa sobom, na koji bih je način želio i trebao sresti. Nisam vidio razloga braniteljevu neuspjehu. Ako Hanna dosad nije pokušavala pobjeći, zašto bi to sad učinila? I što bi to mogla prikrivati? U ono vrijeme drugih razloga za pritvaranje nije bilo.

Predsjedavajući se ponovo doimao razdražljivo, pa sam shvatio da se to kod njega radi o tiku. Uvijek kad bi mu se činilo da bi ga neka izjava mogla razdražiti ili razljutiti, stavljao je naočale, govornika bi promatrao kratkovidnim i nesigurnim pogledom, namrgodio bi se i jednostavno prešao preko izjave ili bi započeo sa:

"Dakle, mislili ste", ili: "Željeli ste dakle reći", i ponovio izjavu na način koji nije ostavljao sumnju o činjenici da nimalo nije raspoložen baviti se njome i da nema nikakvog razloga da ga na to pokušavaju prisiliti.

- Dakle, po vašem mišljenju je sudac koji određuje jamčevinu činjenicu da optužena nije odgovarala na dopise i pozive, da se nije pojavila ni kod policije, ni pred javnim tužiteljem ili sucem krivo protumačio? Željeli biste podnijeti zahtjev za poništavanjem naloga o uhićenju?

Branitelj je taj zahtjev podnio, a sud ga odbio.

Nisam propustio ni jedan dan sudske rasprave. Ostali su se studenti tome čudili. Profesor je pozdravio činjenicu da se barem jedan od nas brine o tome da svaka sljedeća grupa sazna što je ona prethodna čula i vidjela.

Hanna je samo jednom pogledala prema publici i meni. Inače je, svaki put dok bi je čuvarica vodila prema njenu mjestu u dvorani, pogled držala prikovanim za optuženičku klupu. To je držanje djelovalo oholo, a oholo je djelovalo i to što nije razgovarala s ostalim optuženima i gotovo uopće sa svojim odvjetnikom. Što je duže trajala rasprava, to su i ostali optuženici manje međusobno razgovarali. Za vrijeme stanki bili su s rođacima i prijateljima, a kad bi ih jutrom primijetili među gledaocima, domahivali su im i dovikivali pozdrave. Hanna je za vrijeme stanki ostajala sjediti na svom mjestu.

Tako sam je promatrao odostraga. Vidio sam joj glavu, potiljak, ramena. Čitao sam s njene glave, njenog potiljka, njenih ramena. Dok se govorilo o njoj, glavu je držala posebno uspravno. Kad bi imala osjećaj da se prema njoj nepravedno odnose, kad bi osjetila da je kleveću, napadaju, i kad bi pokušala uzvratiti na te napade ramena bi isturila naprijed, i potiljak bi joj se nabrecknuo a mišići iskočili. Upadice joj gotovo redovito ne bi uspijevale i ramena bi joj redovito klonula. Nikad nije slijegala ramenima, nikad nije kimala glavom. Bila je previše napeta da bi si mogla dopustiti lakoću slijeganja ramenima ili kimanja glavom. Nije sebi tlopuštala ni da glavu drži nakrivo, da je pogne ili podboči. Sjedila je ukočeno poput sante leda. Takav joj je položaj sasvim sigurno nanosio bol.

Ponekad bi se po koji pramen kose oteo iz zategnute punđe, nakovrčao bi se, objesio na potiljku i, nošen laganim strujanjem zraka, nježno kliznuo po njemu. Ponekad je nosila haljinu čiji je izrez bio dovoljno dubok da joj se vidi madež na gornjoj strani lijevog ramena. Tad bih se prisjetio kako sam otpuhivao kosu s tog potiljka, i kako sam ljubio taj isti madež i taj isti potiljak. No to je sjećanje bilo samo puko zapažanje. Osjećao nisam ništa.

Za sve vrijeme trajanja tih višetjednih rasprava nisam osjećao ništa, moji su osjećaji potpuno zamrli. Ponekad sam ih pokušavao izazvati, zamišljajući Hannu u situaciji za koju su je optuživali, i u situacijama koje je u sjećanje prizivala kosa na njenu potiljku i madež na ramenu. Osjećaj koji sam izazvao nalikovao je na osjećaj koji izazivaju prsti kad uštinu ruku obamrlu uslijed primljene injekcije. Ruka ne zna da je prsti štipaju, ali prsti znaju da štipaju ruku, no mozak u prvom trenutku te dvije spoznaje ne odvaja. Već u drugom trenutku sve se mijenja i razlika je za mozak očita. Možda su prsti tako snažno uštinuli ruku da je na tom mjestu neko vrijeme ostao bijeli trag. No krv se brzo vraća i trag ubrzo nestaje pod prirodnom bojom kože. To ipak ne znači da se odmah vraća i osjećaj.

Tko je meni dao injekciju? Jesam li ja sam sebi, iz razloga što cijelu situaciju ne bih podnio bez nekog opojnog sredstva? Ta omamljenost nije djelovala samo u sudnici niti samo na taj način što sam Hannu doživljavao kao da nisam ja taj koji ju je volio i obožavao, već kao da je to netko drugi, netko koga dobio poznajem, ali ne ja.

Stajao sam po strani, gledao sam sebe kako ispunjavam svoje dužnosti na sveučilištu, u odnosima s roditeljima, braćom i prijateljima, ali u duši nisam sudjelovao u tome.

Nakon nekog vremena učinilo mi se da sličnu omamljenost primjećujem i kod drugih. Ne mislim na

odvjetnike koji su, ovisno o osobnom i političkom temperamentu, za sveg trajanja rasprave nastupali s istom bučnom, nepopustljivom svadljivošću i pedantnom oštrinom, ili pak s glasnom, nemilosrdnom drskošću. Naravno da ih je rasprava zamarala; navečer bi bili umorniji ili pak kreštaviji. No preko noći bi ponovo skupili novu snagu te ujutro gundali i siktali jednako kao i dan ranije. Državni su odvjetnici pokušavali održavati korak i iz dana u dan pokazivati jednaku borbenost. No to im nije uspijevalo, prvenstveno stoga, što su ih predmeti i rezultati rasprave užasavali, a i zato što je omamljenost počela djelovati. Omamljenost je najjače djelovala kod sudaca i porotnika. Strahote o kojima se govorilo i svjedočilo, ponekad kroz suze, ponekad glasom koji je izdavao, ponekad žustro ili pak zbunjeno, prvih su tjedana prihvaćali s vidljivom potresenošću ili su tek uz velike napore uspijevali sačuvati prisebnost. No s vremenom su lica poprimala normalniji izraz, ponovo su se uz osmijeh mogli došaptavati ili pokazivati tračak nestrpljivosti kad bi koji svjedok krenuo raspredati bez kraja i konca. Kad se počelo raspravljati o putovanju u Izrael, gdje je trebalo saslušati jednu svjedokinju, rasplamsala se putna groznica. Ostali su se studenti svaki put iznova užasavali. Svaki su tjedan samo jednom dolazili na raspravu i svaki bi put kretalo sve iz početka; užas je zadirao u njihovu svakodnevicu. Ja, koji sam raspravu pratio iz dana u dan, s distance sam promatrao njihovu reakciju.

Poput zatočenika u konc-logoru koji je preživljavao iz mjeseca u mjesec, navikao se na to i ravnodušno prihvaćao užas novo-pridošlih. Prihvaćao ga s istom omamljenošću s kojom je i sam prihvaćao ubijanje i umiranje. Svaka riječ koju su preživjeli napisali svjedočila je o toj omamljenosti uslijed koje su se reducirale životne funkcije, a bešćutno i ravnodušno ponašanje i odlazak u plinske komore i spaljivanje postali dijelom svakodnevice. I u šturim izjavama samih počinitelja nailazilo se na plinske komore i peći za spaljivanje kao na dio svakodnevnog okruženja, koje je i njihova djela svodilo na malobrojne aktivnosti, u njihovoj bešćutnosti i ravnodušnosti, njihovoj otupljenosti, kao da su omamljeni ili pijani. Činilo mi se da su optužene još uvijek i zauvijek uhvaćene u mrežu te omamljenosti, kao da su na neki način nepovratno skamenjene.

Još tada, dok me zaokupljalo to zajedništvo omamljenosti i činjenica da se ta omamljenost ne proteže samo na počinitelje i žrtve, već i na sve nas, koji smo tek poslije kao suci i porotnici, državni odvjetnici i zapisničari, dolazili u dodir s tim, dok sam uspoređivao počinitelje, žrtve, mrtve, žive, preživjele i one koji su počeli živjeti tek poslije, nisam se osjećao dobro, a ne osjećam se ni sada. Smije li se uspoređivati na taj način? Istina bog, kad bih u razgovoru dao naslutiti takvu usporedbu, uvijek bih naglašavao da usporedba ne čini relevantnom razliku u činjenici je li netko bio prisiljen na život u svijetu konc-logora ili je sam zašao u njega, je li patio ili je drugima nanosio bol, i da je ta razlika od najveće, presudne važnosti. No nailazio sam na neshvaćanje i negodovanje već i prije no što bih tako reagirao na prigovore drugih, odnosno čak i prije no što bi drugi imali priliku što prigovoriti.

Istovremeno se pitam, a počeo sam se pitati još onda: što bi moja generacija, onih koji su rođeni tek poslije, trebala ili treba početi s informacijama o užasima genocida nad Židovima? Ne smijemo misliti da možemo shvatiti nešto što se ne može shvatiti, ne smijemo uspoređivati nešto što se ni sa čim ne može usporediti, ne smijemo postavljati pitanja, jer onaj koga pitamo sve te užase, i onda kad ih ne dovodi u pitanje, čini predmetom komuniciranja i ne prihvaća kao nešto zbog čega bi morao zanijemjeti od užasa, stida i krivnje. Da li bismo mi trebali zanijemjeti od užasa, stida i krivnje? A zbog čega? To ne znači da se žar zelje za prevladavanjem i razjašnjavanjem s kojim sam sudjelovao na seminaru tijekom trajanja rasprave jednostavno izgubio. Ali osuditi i kazniti nekolicinu njih, a da mi, generacija koja je došla poslije samo zanijemimo od užasa, stida i krivnje - zar je to bit svega?

Drugog tjedna trajanja rasprave čitana je optužnica. Čitanje je potrajalo dan i pol - dan i pol smo bili prisiljeni slušati suhoparne pravne izraze. Optužena pod jedan se tereti daje... potom je... nadalje je... čime je počinila kazneno djelo po članu krivičnog zakona, nadalje je počinila ovo i ono kazneno djelo, te je također djelovala protupravno i kažnjivo. Hanna je bila četvrta optužena.

Svih pet optuženih žena bile su nadglednice u jednom malom logoru kod Krakovva, logoru koji je bio pod upravom Auschvvitza. Tamo su u proljeće 1944. premještene iz Auschwitz; zadatak im je bio zamijeniti nadzornice, koje su u međuvremenu smrtno stradale ili pak bile teško povrijeđene uslijed eksplozije u tvornici, u kojoj su radile žene zatočene u logoru. Jedna od točaka optužnice odnosila se na njihovo ponašanje u Auschwitzu, ali je uslijed ostalihtočaka ostala potpuno zanemarena. Ne znam više o čemu je bila riječ. Je li se ta točka uopće odnosila na Hannu ili samo na ostale optuženice? Je li imala manju težinu u odnosu na druge točke optužbe ili je sama po sebi bila manje bitna? Je li se činilo jednostavno nepodnošljivim nekoga, tko je bio u Auschwitzu i koga su se dočepali, ne optužiti za njegovo ponašanje u Auschwitzu?

Svima je bilo jasno da pet optuženih nije upravljalo logorom. Postojao je zapovjednik, stražari i ostale nadglednice. Većina stražara i nadglednica nije preživjela bombardiranje kojim je jedne noći prekinut put logorašica na zapad. Neki su se od njih te noći sami skinuli s dužnosti i nisu se mogli pronaći, kao ni sam zapovjednik, koji je pobjegao davno prije no što je povorka krenula na zapad.

Od logorašica ni jedna zapravo nije mogla preživjeti tu noć bombardiranja. No dvije su žene ipak preživjele, majka i kći, i kći je napisala knjigu o logoru i putu na zapad i objavila je u Americi. Policija i javno tužilaštvo nisu ušli u trag samo tih pet optuženih već i nekoliko svjedoka, koji su živjeli u selu u kojem su bombe zaustavile povorku na putu na zapad.

Najvažniji su svjedoci bili kći, koja je i sama došla u Njemačku, i majka, koja je ostala u Izraelu. Da bi saslušali majku, cijeli se sud, javni tužitelji i odvjetnik, uputio u Izrael - bio je to jedini dio procesa koji nisam osobno pratio.

Jedna od glavih točaka optužnice odnosila se na selekciju u logoru. Svakog je mjeseca iz Auschwitza stizalo oko 60 novih žena i jednako ih je toliko ponovo slano u Auschwitz, osim naravno onih koje su u međuvremenu umrle. Svima je bilo jasno da su žene u Auschwitzu bile smaknute; vraćane su one koje se više nisu mogle koristiti za rad u tvornici. Radilo se o tvornici streljiva u kojoj sam posao nije bio težak, ali ga žene nisu ni obavljale, već su morale krčiti ruševine i graditi, jer je eksplozija u proljeće nanijela znatna oštećenja.

Druga se glavna točka optužnice odnosila na samu noć bombardiranja, noć kad je svemu došao kraj. Stražari i nadglednice su sve logorašice, njih više od stotinu, zaključali u crkvu jednog sela koje je većina stanovnika bila napustila. Bačeno je tek nekoliko bombi namijenjenih vjerojatno obližnjoj željezničkoj pruzi ili nekom tvorničkom postrojenju ili pak bačenih samo zato što su preostale od napada na neki veći grad. Jedna je pala na župni dvor u kojem su spavali stražari i nadglednice. Druga je pogodila zvonik. Prvo je izgorio sam zvonik, potom krov, a onda se svod uz tresak srušio u unutrašnjost crkve, a vatra zahvatila klupe. Teška se vrata nisu mogla otvoriti. Optužene su ih mogle otključati. Nisu to učinile i sve

su žene zatočene u crkvi izgorjele.

Za Hannu proces nije mogao gore krenuti. Već pri samom saslušanju radi utvrđivanja osobnih podataka nije ostavila dobar dojam na sud. Nakon čitanja optužnice javila se za riječ, jer nešto nije bilo točno; predsjedavajući ju je razdražljivo odbio, navodeći da je prije otvaranja glavne rasprave imala dovoljno vremena za proučavanje optužbe pa je mogla uložiti prigovor, sad je u tijeku glavna rasprava i je li nešto u optužbi točno ili nije, pokazat će predočivanje dokaza. Kad je na početku iznošenja dokaza predsjedavajući predložio da se odustane od čitanja njemačkog izdanja knjige koju je napisala kći, jer je knjiga koju je izdala jedna njemačka izdavačka kuća, bila stavljena na raspolaganje svim optuženicama, morala se Hanna, na nagovor svog odvjetnika i praćena razdražljivim pogledom predsjedavajućeg, složiti s tim prijedlogom. A nije htjela. Nije htjela ni prihvatiti tvrdnju da je na jednom od prijašnjih sudskih saslušanja priznala da je upravo ona imala ključ od crkve. Rekla je da ona taj ključ nije imala, ni ona ni bilotko drugi, jer ključ od ulaznih vrata uopće nije postojao, već se radilo o više ključeva za više vrata i svi su stajali u bravama s vanjske strane. No u zapisniku njena sudskog saslušanja, koji je sama bila pročitala i potpisala, pisalo je nešto sasvim drugo pa njeno pitanje, zašto je žele okriviti za nešto što nije istina, stvar nije učinilo nimalo boljom. Pitanje nije postavila glasno, kao netko tko na to ima neosporno pravo, ali odlučno, iako je, kako mi se činilo, bila potpuno smetena onime što vidi i čuje, a ono što je govorila kako joj nešto žele prišiti, nije smatrala prigovorom da se krši zakon. No predsjedavajući je na to gledao drugim očima i oštro reagirao. Hannin je odvjetnik skočio sa svog mjesta i počeo govoriti strastveno i žustro, ali je na pitanje smatra li prigovor svoje branjenice svojim osobnim, bez riječi sjeo na svoje mjesto.

Hanna je sve željela napraviti kako treba. Kad je mislila da joj nanose nepravdu, proturječila je, a prihvaćala ono što su po njenu mišljenju s pravom tvrdili i predbacivali joj. Ustrajno i tvrdoglavo je prigovarala i spremno priznavala, kao da činjenicom što daje za pravo stječe pravo na prigovor, ili kao da se prigovorom smatrala dužnom priznati ono što riječima nije mogla osporiti. Pritom nije primjećivala koliko njena ustrajnost ljuti predsjedavajućeg. Nije imala osjećaja za kontekst, za pravila prema kojima se igra, za formule po kojima se sve njene izjave i izjave ostalih sudionika rasprave računaju u krivicu ili nevinost, presudu ili odbacivanje optužbe.

Njen je odvjetnik, da bi donekle kompenzirao njen nedostatak osjećaja za situaciju, morao biti iskusniji i sigurniji, jednom riječju bolji. Ili mu pak Hanna nije smjela toliko otežavati obranu; bilo je jasno da mu uskraćuje povjerenje, a i da nije sama odabrala odvjetnika u kojeg bi imala povjerenja. Njen je odvjetnik bio pučki pravobranitelj, određen od strane predsjedavajućeg.

Ponekad bi Hanna imala i uspjeha. Prisjećam se njena odnosa prema selekcioniranju u logoru. Ostale su optuženice poricale da su ikad išta imale s tim. Hanna je spremno priznala da je sudjelovala u tome, ne jedina, već jednako kao i sve druge i zajedno s njima, pa je predsjedavajući smatrao da to njeno priznanje zahtijeva detaljnije ispitivanje.

- Kako su se odvijale selekcije?

Hanna je opisala kako su se nadglednice međusobno sporazumjele da će svaka od njih, iz jednog od šest potpuno jednakih djelokruga nadležnosti za koje odgovaraju, prijaviti jednak broj zatočenica, svaka

po deset, a ukupno šezdeset, no ti su brojevi, ukoliko je u jednom djelokrugu nadležnosti bio manji odnosno veći broj oboljelih, mogao varirati, pa su sve nadglednice u službi zajedno odlučivale koga će poslati natrag.

- Ni jedna od vas nije se ustručavala, već ste djelovale zajedno?

- Da.

- Zar niste znale da logorašice šaljete u smrt?

- Jesmo, ali pristizale su nove i stare su morale napraviti mjesta za njih.

- Dakle vi ste, zato što ste jednostavno željele napraviti mjesta, rekle: "Ti i ti i ti se morate vratiti da vas ubiju?"

Hanna nije razumjela što je predsjedavajući pita.

- Ja sam... mislim... a što biste vi napravili?

Hanna je to pitanje postavila potpuno ozbiljno. Nije znala što bi inače trebala učiniti, što je drugačije mogla učiniti, pa je željela čuti od predsjedavajućeg, koji očito sve zna, što bi on učinio na njenu mjestu.

Časkom je zavladao grobna tišina. U njemačkim sudskim postupcima nije bilo uobičajeno da optuženi postavlja pitanja sucu. No pitanje je postavljeno i svi su iščekivali sučev odgovor. Morao je odgovoriti, jer pitanje nije mogao jednostavno zanemariti ili ga otkloniti prijekornom primjedbom ili protupitanjem. Svima je to bilo jasno, njemu samom je to bilo jasno, pa mi je bilo potpuno razumljivo što je pokušao primijeniti trik ironičnog izraza lica. Lice je pretvorio u masku iza koje se neko vrijeme mogao prikriti tražeći odgovor. No ne zadugo; što je duže čekao, to je više rasla napetost i iščekivanje, a odgovor je morao biti bolji.

- Postoje stvari u koje se čovjek jednostavno ne smije upuštati i koje mora, ukoliko se ne radi o njegovu životu i smrti, svakako izbjeći.

Možda bi bilo dovoljno da je rekao to isto, ali govoreći o Hanni ili o sebi samome. Govoriti o tome što se mora ili što se ne smije, i koliko to košta, jednostavno nije odgovaralo ozbiljnosti s kojom je Hanna postavila pitanje.

Ona je željela znati što bi on napravio da se našao na njenu mjestu, a ne slušati o tome da postoje stvari koje se ne pristojе. Sučev je odgovor djelovao bespomoćno, jadno. Sve je obuzeo takav osjećaj. Razočarano su odahnuli i prepuni iskrenog čuđenja promatrali Hannu koja je na neki način izvojevala pobjedu u tom verbalnom okršaju. No ona je i dalje ostala zadubljena u svoje misli.

- Dakle, zar se nisam... nisam... nisam smjela prijaviti u Siemens?

Nije se radilo o pitanju upućenom sucu. Razgovarala je sama sa sobom, pitala samu sebe, i sama neodlučna, jer si to pitanje još nikad nije postavila, i još u nedoumici je li to pitanje ono pravo, i kako bi trebao glasiti odgovor na njega.

Jednako kao što je upornost s kojom je Hanna proturječila, ljutila predsjedavajućeg, tako je spremnost, s kojom je priznavala, ljutila ostale optužene. Njeno je ponašanje bilo fatalno za njihovu, ali i njenu obranu.

Stanje temeljeno na predloženim dokazima zapravo je bilo povoljno za optužene. Dokazni materijal za prvu i glavnu točku optužnice bilo je isključivo svjedočenje preživjele majke i njene kćeri, te kćerina knjiga. Dobra je obrana mogla, ne napadajući srž izjava majke i kćeri, vjerodostojno poreći da su upravo optužene provodile odabir. Utoliko iskazi svjedoka nisu bili precizni a nisu ni mogli biti; ipak je postojao zapovjednik, stražari, ostale nadglednice i čitava hijerarhija zadataka kao i davanja i izvršavanja zapovijedi s kojima su logorašice samo djelomice dolazile u dodir i koje su stoga samo djelomice mogle sagledati. Majka i kći su bile zatočene u crkvi i nisu mogle dati izjavu o onome što se zbivalo vani. Optužene istina nisu mogle tvrditi da nisu bile tamo. Ostali svjedoci, koji su onda živjeli u selu, razgovarali su s njima i dobro ih se sjećali. No ti su drugi svjedoci morali paziti da i sami ne postanu predmet prigovora da nisu oslobodili i spasili žene zatočene u crkvi. Ako se radilo samo o optuženicama - zar žitelji sela nisu mogli svladati tih nekoliko žena i sami otključati crkvena vrata? Ili su, kao i sami optuženici, morali zauzeti obrambeni stav, prema kojem su djelovali pod olakotnom prisilom u tom trenutku. Pod pritiskom, odnosno po nalogu stražara koji ipak nisu pobjegli, ili za koje su optužene u svakom slučaju smatrale da su otišli samo nakratko, možda da zbrinu ranjene u obližnjoj vojnoj bolnici, misleći da će se uskoro vratiti?

Kad su branitelji ostalih optuženica primijetili da bi strategija na koju su se odlučili mogla propasti zbog Hannina dobrovoljnog priznavanja, odlučili su to njeno dobrovoljno priznavanje iskoristiti tako da njime još jače opterete Hannu, a rasterete ostale optuženice. Branitelji su svoju nakanu provodili s profesionalne distance.

Ostale su im optuženice sekundirale ogorčenim upadicama.

- Rekli ste da ste znali da logorašice šaljete u sigurnu smrt -ali to vrijedi samo za vas osobno, zar ne? Što su vaše kolegice o tome znale ili ne, vi naravno ne možete znati. Možda možete pretpostaviti, ali ne i prosuditi o tome, zar ne?

Hannu je ispitivao branitelj jedne druge optuženice.

- Ali mi smo svi znali...

- "Mi", "svi mi" mnogo je jednostavnije reći nego "ja" ili "samo ja", zar ne? Je li istina da ste vi, samo vi, imali svoje štice u logoru, uvijek mlade djevojke, neko vrijeme jednu a onda opet neku drugu?

Hanna je oklijevala.

- Mislim da nisam bila jedina koja...

- Prljava lažljivice! Tvoje ljubimice - one su bile tvoje, samo tvoje!

Jedna je druga optuženica, gruba žena sklona kvocanju, a istovremeno pogana jezika, bila vidno

uzrujana.

- Je li moguće da koristite riječ "znati" za nešto što biste u najboljem slučaju mogli misliti i pretpostavljati, a "misliti" za nešto što jednostavno izmišljate?

Odvjetnik je kimao glavom kao da zabrinulo prima na znanje njen potvrdni odgovor.

- A je li također istina da su sve vaše štíćenice, kad biste ih se zasitili, sljedećim transportom otpremene u Auschwitz?

Hanna nije odgovarala.

- A riječ je o vašem specijalnom, vašem osobnom odabiru, zar ne? Niste ih više željeli imati uz sebe, htjeli ste njihovo postojanje sakriti iza nečega što su svi radili. Ali...

- O, Bože!

Kći, koja je nakon saslušanja sjela među ljude što su pratili suđenje, rukama je prekrila lice.

- Kako sam to mogla zaboraviti?

Predsjedavajući ju je upitao bi li željela nadopuniti svoj iskaz. Nije čekala da je pozovu na mjesto za svjedoke.

Ustala je sa svog mjesta među gledaocima i počela govoriti.

- Da, imala je svoje štíćenice, uvijek jednu od mladih, slabih i nježnih djevojaka, uzimala bi ih pod svoje okrilje i uvijek je pazila da ne moraju raditi, skrbila je za njih, bolje ih oblačila i hranila, a uvečer bi ih uzimala k sebi. A djevojke nisu smjele reći što to ona s njima uveče radi i mi smo mislile da ona s njima... to smo ponajviše mislili zbog toga što su poslije sve odlazile transportom, kao da su poslužile njenoj zabavi i ona ih se s vremenom zasitila. Ali uopće nije bilo tako, jednog je dana jedna djevojka priznala pa smo saznali da su joj te djevojke čitale naglas, iz večeri u večer. To je bilo bolje, nego da su ... svakako bolje, nego da su se ubijale od posla; sigurno sam tada mislila da je to bolje, jer inače ne bih to mogla zaboraviti. Ali je li bilo bolje?

Sjela je.

Hanna se okrenula i pogledala me. Njen me pogled odmah pronašao, pa sam shvatio da je za sve vrijeme znala da sam tu. Jednostavno me gledala. Na njenu licu nije bilo molbe, ništa nije tražila, ništa potvrđivala ni obećavala. Lice mi se samo nudilo. Vidio sam koliko je napeta i izmučena. Oko očiju je imala tamne kolobare, a svakim joj je obrazom odozgo nadolje prolazila bora. Bile su to bore koje nisam poznavao odranije. Još nisu bile duboke, ali su se već isticale poput ožiljaka. Kad mi se lice zažarilo pod njenim pogledom, okrenula se i pozornost ponovo obratila sudu.

Predsjedavajući je želio znati ima li odvjetnik, koji je upravo ispitivao Hannu, još pitanja za nju. Tražio je odgovor i od Hannina branitelja. "Pitaj je", mislio sam. Pitaj je da li je odabirala slabe i nježne djevojke zato što ionako ne bi podnijele rad na raskrčivanju ruševina, zato što bi ionako bile poslone sljedećim transportom u Auschwitz i zato što im je tih nekoliko posljednjih mjeseci željela učiniti podnošljivijima? Reci im, Hanna! Reci da si im posljednje mjesece željela učiniti podnošljivijima. Reci da je to bilo razlog što si odabirala nježne i slabe. Da nije bilo drugog razloga niti ga je moglo biti.

Ali odvjetnik nije postavio ni jedno pitanje, a Hanna sama od sebe nije rekla ni riječi.

Njemačko izdanje knjige koju je kći napisala o vremenu provedenom u logoru, na tržištu se pojavilo tek poslije sudske rasprave. Za trajanja rasprave rukopis je, istina, već bio dostupan, ali samo sudionicima suđenja.

Knjigu sam morao čitati na engleskom, što je za mene u ono vrijeme bio neuobičajen i mukotrpan posao. I kako to obično biva, strani je jezik, jezik kojim se čovjek ne služi baš najbolje već vodi s njim svojevrsnu borbu, stvorio onaj neuobičajeni istovremeni osjećaj udaljenosti i bliskosti. Čovjek takvu knjigu, slobodno rečeno, temeljito obradi, a da je zapravo nikad ne usvoji. Ona mu ostane toliko strana koliko i sam jezik na kojem je pisana.

Nekoliko godina kasnije pročitao sam je ponovo i otkrio da zapravo sama knjiga izaziva taj osjećaj udaljenosti.

Ona ne poziva na poistovjećivanje i nikog ne čini privlačnim, ni majku ni kćer, a naposljetku ni one s kojima su njih dvije dijelile sudbinu u raznim logorima, pa konačno i u Auschwitzu i u logoru kraj Krakowa. Slika predvodnica pojedinih baraka, nadglednica i stražara nije uopće dana u toj mjeri da bi čovjek mogao stvoriti neki odnos prema njima, da bi ih mogao smatrati lošijima ili boljima. Knjiga odiše onom omamljenošću koju sam već pokušao opisati. Ali ni pod utjecajem te omamljenosti kći nije nimalo izgubila dar opažanja i analiziranja. Nije dopustila ni da je ponese osjećaj samosažaljenja ili samosvijesti, koji je izgradila na činjenici da je preživjela i da godine provedene u logoru nije samo uspješno prebrodila, već ih i književno oblikovala.

Jednako trijezno kako piše o svemu ostalom, tako piše i o svom pubertetskom ponašanju, o svojim mudrovanjima i, ako je potrebno, o svojim lukavštinama.

Hanna se nigdje u knjizi ne spominje imenom, niti se može na bilo koji način prepoznati ili poistovjetiti s nekim od likova. Ponekad mi se činilo, iako u to nikad nisam bio siguran, da sam je prepoznao u jednoj od nadglednica koja je opisana kao mlada, lijepa i nesavjesno savjesna u izvršavanju svojih zadataka. Kad bih promatrao druge optuženice, činilo mi se da samo Hanna odgovara opisanoj nadglednici. No, bilo je i drugih. U jednom od logora kći je jednu nadglednicu, koju su prozvali "kobilom", također doživjela kao mladu, lijepu i vrijednu, ali istovremeno okrutnu i neobuzdanu. To je bila njena usporedba. Jesu li i ostali tu nadglednicu uspoređivali s kobilom? Je li i Hanna znala za tu priču, sjetila je se i zato bila onako zatečena kad sam je usporedio s konjem?

Logor kod Krakova bio je za majku i kćer posljednja stanica na putu do Auschwitza. Logor je predstavljao napredak; posao je bio težak, ali nešto lakši, hrana je bila bolja, a bolje je bilo i spavati sa šest žena u sobi nego s njih stotinu u baraci. Bilo je i toplije; žene su na putu odtvornice do logora mogle skupljati drva i ponijeti ih sobom. Postojao je strah od selekcije. Ali ni ona nije bila tako strašna kao u Auschwitzu. Svakog je mjeseca vraćano šezdeset žena, šezdeset od gotovo tisuću dvjesto; po tom je računu svatko mogao očekivati da će, ako posjeduje prosječnu tjelesnu snagu, preživjeti dvadeset mjeseci, a istovremeno se i nadati da je snažniji od prosjeka. Povrh toga čovjek se mogao nadati da će rat završiti za manje od dvadeset mjeseci.

Jad i bijeda počeli su raspuštanjem logora i pokretom na zapad. Bila je zima i sniježilo je, a odjeća,

u kojoj su se žene u tvornici smrzavale, a u logoru uspijevale donekle izdržati, bila je potpuno neprimjerena, posebice nedostatne bile su obloge za stopala, vrlo često krpe i novinski papir, povezane tako da izdrže hodanje i stajanje, ali ne tako da izdrže duge marševe po snijegu i ledu. A žene nisu samo marširale; tjerali su ih, morale su trčati. "Marš u smrt?" pitala se kći u knjizi i sama odgovarala: "Ne, nije to bio trk već galop u smrt." Mnoge su putem padale, neke nakon noći provedene na sjeniku ili kraj nekog zida nisu više ni ustajale. Nakon samo tjedan dana pomrla je gotovo polovica žena.

Crkva je bila bolje utočište od sjenika i zidova. Kad bi prolazile pored napuštenih dobara i na njima noćile, stražari i nadglednice uzimali su stambene zgrade za sebe. Tu, u potpuno napuštenom selu, za sebe su mogli uzeti župni dvor, a logorašicama dati nešto više od sjenika ili srušenog zida. Činjenica da su to učinile, kao i to što su zatočenice u selu čak dobile toplu juhu, djelovalo je poput obećanja da je došao kraj jadu. Tako su žene zaspale. Nešto kasnije su pale bombe. Dok je gorio samo toranj, vatru su u crkvi mogli samo čuti, ali ne i vidjeti. A onda su počele vrcati iskre koje su palile odjeću, zapaljene grede padale su s krovišta i plamenom obavile klupe i propovjedaonicu. Za samo nekoliko trenutaka cijelo se krovište obrušilo u unutrašnjost crkve i sve pretvorilo u plamenocrvenu buktinju.

Po kćerinu su se mišljenju žene mogle spasiti da su odmah pokušale zajedničkim snagama razvaliti jedna od vrata. No dok su shvatile što se dogodilo i što bi se još moglo dogoditi, i da im nitko neće otključati vrata, već je bilo kasno. Bila je mrkla noć kad ih je probudilo tutnjanje bomba. Neko su vrijeme čule samo neki čudni zvuk u tornju, zvuk koji ih je plašio, i potpuno su utihnule, da bi ga mogle bolje čuti i prepoznati. Da se radi o pucketanju i praskanju vatre, da to njen odsjaj ponekad bljesne iza prozora, da tutnjava što bjesni iznad njihovih glava znači prelazak vatre sa zvonika na krov - žene su sve to shvatile tek kad je i golim okom postao vidljiv plamen što je zahvatio krovište. Shvatile su i počele vikati, urlati, ispunjene užasom, zazivati pomoć, trčati prema vratima, tresti ih, udarati, vikati.

Kad se klovište, obavijeno plamenom, obrušilo u unutrašnjost crkve, vatra se unutar zidina rasplamsala brzo poput vatre u dobru kaminu. Većina žena nije se ugušila već izgorjela u žarkom, bučnom plamenu. Naposljetku je vatra progutala, gotovo istopila željezom okovana crkvena vrata. Ali to je bilo tek satima kasnije.

Majka i kći su preživjele jer je majka iz potpuno pogrešnih pobuda učinila pravu stvar. Kad je među ženama izbila panika, ona jednostavno više nije mogla izdržati. Pobjegla je na galeriju. To što je tamo bila bliže plamenu, bilo joj je potpuno svejedno, samo je željela biti sama, daleko od ostalih žena koje su vikale, gurale se na sve strane i gorjele zahvaćene plamenom. Galerija je bila neobično uska, toliko uska da nijedna greda zahvaćena plamenom nije pala na nju. Majka i kći su, stojeći priljubljene uza zid, gledale i slušale bijes vatre.

Sutradan se nisu usudile ni sići ni napustiti crkvu. U tami sljedeće noći nisu se mogle oduprijeti strahu da bi mogle promašiti stepenicu i zagaziti u prazno. Kad su tek drugog dana nakon požara izišle iz crkve, naišle su na nekoliko seljana, koji su ih šutke i s nevjericom promatrali, ali su im dali odjeću i hranu i pustili ih da odu dalje.

Zašto niste otključali vrata? Predsjedavajući je to isto pitanje postavljao redom svakoj optuženici. Svaka je dala isti odgovor. Nije mogla otključati. Zašto? Ranjena je kad je pala bomba na župni dvor. Ili je bila u šoku zbog napada. Ili se nakon bombardiranja brinula za ranjene stražare i ostale nadglednice, izvlačila ih iz ruševina, previjala im rane, negovala. Nije mislila na crkvu, nije ni bila blizu crkve, nije vidjela plamen i nije čula krikove zatvorenih žena.

Predsjedavajući je svakoj optuženici redom održao isto predavanje. Čitanjem izvještaja moglo se doći do drugačijeg zaključka. Tu je rečenicu namjerno formulirao posebice oprezno. Bilo bi potpuno pogrešno reći da je u izvještaju, koji su pronašli među ostalim dokumentima SS-a, pisalo nešto potpuno drugo. No činjenica da se mogao pročitati i protumačiti drugačije, bila je potpuno točna. U njemu su naime poimence navedene sve osobe poginule u župnom dvoru, odnosno svi ranjenici, zatim oni koji su te ranjenike kamionom prevozili u najbližu vojnu bolnicu, kao i oni koji su bili u pratnji transporta. U izvještaju se nadalje spominje da su nadglednice ostale kako bi pričekale da se vatra stiša, odnosno spriječile da se proširi na ostale objekte, i kako bi osujetile svaki pokušaj bijega iz vatrene stihije. Spomenuta je i smrt žena zaključanih u crkvi.

To što se imena optuženica nisu nalazila na popisu, značilo je da su se nalazile među onim nadglednicama koje su ostale pored crkve. To što su ostale pored crkve u cilju sprečavanja pokušaja bijega, značilo je da stvar nije bila okončana zbrinjavanjem ranjenika iz župnog dvora i njihovim prevoženjem u bolnicu. Čitajući izvještaj, moglo se zaključiti da su nadglednice koje su ostale mirno promatrale vatrenu stihiju koja je proždimala crkvu, a crkvena vrata držale čvrsto zatvorena. Također se moglo zaključiti da su se optuženice nalazile među nadglednicama koje su ostale kraj crkve.

Ne, nije bilo tako, govorele su optuženice jedna za drugom. Izvještaj je lažan. To je vidljivo već iz činjenice da u izvještaju stoji kako su one u slučaju potrebe imale spriječiti širenje vatre. Zar netko misli da bi one mogle ispuniti takav zadatak? To je potpuno besmisleno, jednako kao što je besmislen i onaj drugi zadatak, po kojem su imale spriječiti svaki pokušaj bijega. Pokušaj bijega? Da se i nisu morale brinuti za ranjene i poginule u svojim redovima i da su se i mogle brinuti za logorašice, ne bi više nikog ni bilo da bježi. Ne, u izvještaju je potpuno pogrešno protumačeno ono što su one radile tijekom noći, svi njihovi naponi koje su uložile, i sva njihova patnja koju su proživjele. Kako se moglo dogoditi da netko sastavi izvještaj koji daje toliko iskrivljenu sliku? One to, naravno, nisu znale.

Sve dok na red nije došla debeljuškasta i mrzovoljna optuženica. Ona je znala odgovor.

- Pitajte nju!

Prstom je uprla u Hannu.

- Ona je napisala izvještaj. Ona je kriva za sve, ona sama. Izvještajem je željela sve zataškati i krivicu prebaciti na nas.

Predsjedavajući je pitao Hannu. Ali to je bilo njegovo posljednje pitanje. Prvo je postavio ono isto pitanje koje je postavljao i drugima.

- Zašto niste otključali vrata?

- Bili smo... mi smo... Hanna je tražila pravi odgovor.

- Nismo znale kako da si drugačije pomognemo.

- Niste si znale drugačije pomoći?

- Neke su od nas već bile mrtve, drugi su dali petama vjetra. Rekli su da će ranjenike smjestiti u bolnicu i vratiti se, ali su već unaprijed znali da se neće vratiti, a i mi smo to znale.

Možda se uopće nisu ni odvezli do bolnice, jer ranjenici zapravo i nisu bili tako teško povrijeđeni. I mi bismo bile pošle s njima, ali su nas odbili rekavši da ranjenicima treba mjesta, ionako nisu bili... mislim da jednostavno nisu bili oduševljeni mišlju da sobom vode toliko žena. Ne znam kamo su uistinu otišli.

- Što ste vi učinili?

- Nismo znale što da radimo. Sve se događalo tako brzo, župni je dvor gorio, a gorio je i crkveni toranj, muškarci i automobili još su uvijek bili tu, a onda su nestali i odjednom smo ostale same sa svim onim ženama u crkvi. Ostavili su nam nešto oružja, ali se mi nismo znale služiti njime, a i da smo znale - koliko bi nam to pomoglo, nama, šaćici žena? Takva se kolona uvijek rastegne unedogled, čak i onda kad ih čovjek pokuša držati na okupu, a paziti za sve vrijeme puta, za takvo je što potrebno puno više od nas nekoliko žena.

Hanna je zastala.

- Onda je počela vika koja je bivala sve strasnija. Da smo u tom trenutku otvorile vrata i da su sve žene istrčale...

Predsjedavajući je pričekao trenutak.

Jeste li se bojale? Jeste li se bojale da bi vas mogle svladati?

- Da bi nas mogle svladati...ne, ali da smo ih pustile, kako bismo ikad više mogle uspostaviti red? Nastala bi strka, koju više nitko ne bi mogao obuzdati. A da su pokušale bježati...

Predsjedavajući je ponovo čekao, ali Hanna nije rečenicu dovršila.

- Jeste li se bojale da bi vas u slučaju njihova bijega uhapsili, osudili, strijeljali?

- Nismo ih jednostavno mogle pustiti da pobjegnu! Pa bile smo odgovorne za njih... Hoću reći, stalno smo pazile na njih, u logoru i poslije u koloni, a u tome je i bio smisao svega, da ih nadgledamo i da ne pobjegnu.

Nismo znale ni koliko će žena preživjeti sljedeće dane. Ionako ih je mnogo pomrlo, a i one koje su ostale na životu, bile su već toliko slabe...

Hanna je počela shvaćati da si time što govori čini medvjedu uslugu. Ali nije mogla reći ništa drugo. Samo je mogla pokušati da to što govori kaže na neki bolji način, da to bolje opiše i objasni. Ali što je više govorila, to je njena situacija bila beznadnija. Kako nije vidjela izlaz, ponovo se obratila sucu:

- A što biste vi učinili?

Ovaj put je i sama znala da neće dobiti odgovor. Nije ga ni očekivala. Nitko ga nije očekivao. Predsjedavajući je samo šutke vrtio glavom.

Sve to ne znači da čovjek nije mogao zamisliti bespomoćnost, i nesnalaženje u nastaloj situaciji koje je Hanna opisala. Noć, hladnoća, snijeg, vatra, jauci žena u crkvi, odlazak nadređenih i pratnje - jasno da takva situacija nije mogla biti jednostavna. Ali je li shvaćanje težine nastale situacije moglo ublažiti užas

onoga što su optužene učinile, odnosno onog što nisu učinile? Kao da se radi o prometnoj nesreći na pustoj cesti u hladnoj zimskoj noći, s povrijeđenim osobama i potpuno uništenim automobilima, kad čovjek uistinu ne zna što da učini? Ili o sukobu između dvije strane koje u jednakoj mjeri zaslužuju našu podršku? Dakako da se ono što je Hanna opisala moglo protumačiti na taj način, ali nitko to nije htio.

- Jeste li vi napisali izvještaj?

- Zajedno smo razmislile što bi trebalo napisati. Nismo nikakvu krivicu željele prebaciti na one koji su pobjegli.

Ali nismo htjele ni same sebi natovariti odgovornost.

- Kažete dakle da ste zajedno razmislile o svemu. A tko je pisao?

- Ti ! Ostale su optuženice ponovo prstom upirale u Hannu.

- Ne, ja nisam pisala. Je li uopće bitno tko je pisao?

Jedan od državnih tužitelja predložio je da se pozove stručnjak koji će rukopis kojim je pisan izvještaj usporediti s rukopisom optužene Schmitz.

- Moj rukopis? Vi želite moj rukopis...

Predsjedavajući, državni tužitelj i Hannin odvjetnik raspravljali su o tome da li rukopis može zadržati svoju osebnost tijekom petnaest godina, odnosno da li bi se još uvijek mogao prepoznati. Hanna je slušala njihovu raspravu i nekoliko puta pokušala nešto reći ili pitati. Na njoj se vidjelo koliko je uzbuđena.

Onda je rekla:

- Nije potrebno zvati stručnjaka. Priznajem da sam ja pisala izvještaj.

Seminara što su se održavali petkom uopće se ne sjećam. Čak i kad u sjećanje prizovem samu sudsku raspravu, ne spominjem se što smo to željeli znanstveno obraditi. O čemu smo razgovarali? Što smo željeli saznati? Čemu nas je profesor želio poučiti?

Nedjelja se zato prisjećam vrlo dobro. Zbog dana provedenih u sudnici, u meni se javio potpuno nov oblik gladi za prirodom, gladi za njenim bojama i glasovima. Svaki petak i subotu nastojao bih nadoknaditi sve ono što sam ostalih dana u tjednu propuštao na predavanjima, ali i to samo toliko da mogu sudjelovati na obvezatnim vježbama i položiti prijelazni semestralni ispit. Nedjeljom sam izlazio.

Heiligenberg, bazilika Sv. Mihovila, Bismarkov toranj, Staza filozofa, šetalište uz riječnu obalu - iz nedjelje u nedjelju sam se, uz vrlo sitna odstupanja, držao zacrtanog puta. Dovoljnu mi je raznolikost pružala činjenica da je zelenilo iz tjedna u tjedan bivalo sve punije, da se nad površinu Rajne ponekad slijegao sloj titravog, uzavrelog zraka, ponekad kišna koprena, a ponekad se nad nju nadvijali olujni oblaci, tako da sam šetajući šumom mogao udisati miris bobica i cvijeća što je raslo okupano suncem ili, kad bi kišilo, mirisalo na zemlju i istrnulo lišće od lanjske godine. Sve u svemu, niti sam trebao niti sam tražio preveliku raznolikost. Sljedeće putovanje malo dalje od prošlog, sljedeći odmor u mjestu koje sam otkrio na posljednjem i koje mi se sviđjelo - neko sam vrijeme mislio da bi trebalo biti hrabriji, pa sam se prisiljavao na odlazak na Ceylon, u Egipat i Brazil, sve dok nisam ponovo došao do toga da već poznato područje odlučim upoznati još bolje. U njemu sam mogao vidjeti mnogo više.

Ponovo sam pronašao mjesto na kojem sam otkrio Hanninu tajnu. Na tom mjestu nema ničeg posebnog, a ni onda nije bilo ničeg posebnog, nije bilo ni jednog drveta ili stijene neobičnog izgleda, nije bilo neuobičajenog pogleda na grad i okolicu, jednostavno nije bilo ničega što je moglo izazvati začudne asocijacije. Dok sam razmišljao o Hanni, dok su mi se tjednima misli kretale istim smjerom, pojavila se jedna misao koja je pronašla svoj vlastiti put i naposljetku došla do svog vlastitog rješenja. Kad ga je pronašla, misao je obavila svoje. Mogla se roditi svagdje, odnosno u najboljem slučaju ondje, gdje atmosfera i okolnosti odišu povjerenjem i dopuštaju da se dogode iznenađenja, da misao ne pronađe svoj put izvana, već da raste iznutra, da bude shvaćena i prihvaćena. To se dogodilo na puteljku što se strmo penje uzbrdo, presijeca cestu i prolazi pored bunara, prvo ispod starog, visokog i tamnog drveća, a potom kroz svjetlom okupano raslinje.

Hanna nije znala čitati ni pisati.

Zato je željela da joj se čita. Zato je na našem biciklističkom izletu meni prepustila pisanje i čitanje, zato je ujutro bila izbezumljena kad je pronašla moju poruku, kad je naslutila moje očekivanje da će znati što u njoj piše i prestrašila se razotkrivanja svoje tajne. Zato je izbjegla svoje unapređenje u poduzeću; njena slabost, koju je kao kondukterka uspijevala prikriti, pri obučavanju za vozačicu sigurno bi bila otkrivena. Zato je izbjegla mogućnost unapređenja kod Siemens-a i postala nadglednica u logoru. Zato je, da bi izbjegla sukob sa stručnjakom za rukopis, priznala da je ona napisala izvještaj. Je li to bio razlog stoje za rasprave željela iskoristiti svaku priliku da nešto kaže? Jer nije mogla pročitati ni knjigu koju je kći napisala ni optužnicu, jer nije mogla vidjeti šanse svoje odbrane i shodno tome se pripremiti? Je li to bio razlog što je svoje štíćenice slala u Auschwitz? Da bi ih, ako su što primijetile, ušutkala? Je li to bio

razlog što je za svoje štice birala slabe?

Je li to bio razlog? Shvaćao sam da se sramila, što ne zna čitati i pisati, shvaćao sam da se radije prema meni ponašala kao prema strancu nego da mi je razotkrila svoju tajnu. I sam sam bio upoznat sa činjenicom da stid može biti razlogom izbjegavanja, obrambenog stava, prikrivanja i tajanstvenog ponašanja, razlog da se netko povrijedi. Ali da je Hannin sram, jer nije znala čitati i pisati, mogao biti razlog takvu njenu držanju za vrijeme rasprave i njenu ponašanja u logoru? Iz straha da će biti razotkrivena kao nepismena, dopustiti da je raskrinkaju kao zločinku? Iz straha da će biti raskrinkana kao nepismena, počinuti zločin?

Koliko sam si već puta tada i otada postavio isto pitanje. Ako je Hannin motiv bio strah od raskrinkavanja - zašto je onda radije prihvatila stravično obilježje zločinke od gotovo ništavnog obilježja nepismene žene? Ili je mislila da će se iz svega izvući, a da je uopće i ni na koji način neće raskrinkati? Je li jednostavno bila glupa?

Ili je bila toliko tašta i zla da je, da bi izbjegla odavanje tajne, postala zločinka?

I u ono vrijeme i poslije, uvijek sam iznova odbacivao tu pomisao. Ne, uvjeravao sam se, Hanna se nije odlučila za zločin. Odlučila je odbiti mogućnost unapređenja kod Siemensa i zato je prihvatila ponudu da radi kao nadglednica u logoru. I ne, sve one nježne i slabe djevojke nije slala u Auschwitz zato što su joj čitale, već ih je odabirala da joj čitaju, jer im je tih nekoliko posljednjih mjeseci željela učiniti što podnošljivijima, prije no što bi ionako bile poslone u Auschwitz. Ne, za vrijeme rasprave Hanna nije vagala između toga da je raskrinkaju kao nepismenu i toga da je raskrinkaju kao zločinku. Nije kalkulirala ni taktizirala. Prihvaćala je činjenicu da se mora podvrgnuti pravdi i jednostavno nije željela da se razotkrije nešto više od loga. Nije gledala svoje interese već se borila za svoju istinu, za svoju pravdu. Zato što se uvijek morala pomalo prikrivati, zato što nikad nije mogla biti potpuno otvorena, nikad potpuno svoja, bila je to jedna istina i jedna pravda, ali bile su njezine i zato je i ta borba bila njezina borba.

Sigurno je bila potpuno iscrpljena. Nije se borila samo za vrijeme rasprave. Borila se neprekidno, ne da bi pokazala što zna, već da bi prikrila ono što ne zna. Život koji su usmjeravala energična i iznenadna povlačenja, a čije su se pobjede sastojale od prikrivenih poraza.

Nespojiva razlika između onoga što je pokretalo Hannu kad je odlučila napustiti moj rodni grad, i onoga, što sam ja onda mislio i zamišljao, neobično me se dojmila. Bio sam siguran da sam je ja otjerao jer sam je izdao i zatajio, a ona je u stvari samo željela izbjeći raskrinkavanje u poduzeću. Istina, činjenica da ja nisam bio razlog njenu odlasku ništa nije promijenila na činjenici da sam je izdao. Dakle, i dalje sam bio kriv. A ako nisam bio kriv, jer izdati jednozločinku nikog ne može učiniti krivim, bio sam kriv jer sam jednu zločinku volio.

Nakon što je Hanna priznala da je ona napisala izvještaj, ostalim je optuženicama bilo lako. Tamo gdje nije djelovala sama, Hanna je tjerala ostale, prijetila im i prisiljavala ih.

Preuzela je zapovjedništvo. Ona je vodila glavnu riječ. Ona je odlučivala.

Žitelji sela, koji su se pojavili kao svjedoci, te iskaze nisu mogli ni potvrditi ni osporiti. Vidjeli su da oko crkve u plamenu stoji više žena u odorama i da ne otvaraju vrata, pa se ni oni nisu usudili otvoriti ih. Sutradan ujutro kad su žene napuštale selo, sreli su ih ponovo i sad su ih prepoznali na optuženičkoj klupi. Ali nisu znali reći koja je optuženica pri njihovom jutarnjem susretu vodila glavnu riječ, zapravo nisu znali je li uopće iti jedna od njih vodila glavnu riječ.

- Ali ne možete poreći da ova optuženica - odvjetnik jedne od ostalih optuženica pokazivao je na Hannu - nije bila ona, koja je donosila odluke?

Naravno da nisu, a kako bi i mogli ili uopće željeli, s obzirom na ostale, vidljivo starije, umornije, kukavičkije i ogorčenije optuženice? U usporedbi s ostalima, Hanna je uistinu djelovala kao predvodnica. Osim toga, činjenica da je postojala predvodnica, skidala je krivnju sa žitelja sela; uskratiti pomoć disciplinirano vodenoj jedinici, djelovalo je mnogo bolje nego uskratiti pomoć skupini zbunjenih žena.

Hanna se i dalje borila. Priznavala je ono što je odgovaralo istini, poricala laži. Poricala je sa sve očajnijom odlučnošću. Nije bila glasna. Ali već i sama snaga i upornost s kojom je govorila, odbijala je sud.

Naposljetku je odustala. Govorila bi još samo onda kad bi joj postavili pitanje, odgovarala je kratko, samo najosnovnije, ponekad i brzopleto. Da bi im jasnije pokazala da je odustala od borbe, sad je, dok bi govorila, ostajala sjediti. Predsjedavajućem je, koji je na početku rasprave više puta napomenuo da ne mora stajati, da slobodno može sjediti, i to bilo čudno. Ponekad sam pri kraju svake pojedine rasprave imao osjećaj da je sudu svega dosta, da konačno želi okončati stvar, da zapravo uopće više nije usredotočen na samu raspravu, da je mislima negdje drugdje, ponovo u sadašnjosti nakon dugih tjedana provedenih u prošlosti.

I meni je bilo dosta. Ali ja nisam cijelu stvar mogao ostaviti za sobom. Za mene se rasprava nije bližila kraju, za mene je tek počinjala. Bio sam promatrač i iznenada postao sudionik, suigrač i jedini od onih što imaju donijeti odluku. Nisam ni tražio ni odabrao tu novu ulogu, ali dobio sam je, želio to ili ne, činio nešto ili bio potpuno pasivan.

Učiniti nešto - radilo se samo o jednoj mogućnosti. Mogao sam otići predsjedavajućem i reći mu da je Hanna nepismena. Da ona nije bila glavni sudionik ni glavni krivac, kakvom su je prikazivale ostale optuženice. Da njeno ponašanje za vrijeme rasprave ne predstavlja posebnu neučenost, neshvaćanje i besramnost, već je posljedica nedostatne upućenosti u optužnicu i rukopis i ništa manje pomanjkanje svakog smisla za strategijsko i taktičko ponašanje. Da ju je njena obrana bitno zakinula. Da je bila kriva, ali ne onako kako se činilo.

Možda ne bih mogao uvjeriti predsjedavajućeg. No, polakao bih ga na razmišljanje i traganje za dokazima.

Naposljetku bi se utvrdilo da sam bio u pravu i Hanna bi bila kažnjena, ali mnogo lakše. Morala bi doduše u zatvor, ali bi mnogo ranije izišla iz njega, mnogo bi ranije ponovo bila na slobodi. Zar to nije bilo ono za što se borila?

Naravno, borila se za to, ali za uspjeh nije bila spremna žrtvovati tajnu svoje nepismenosti, a ne bi željela ni da ja budem taj koji će za nekoliko godina manje provedenih u zatvoru prodati sliku koju je tako dugo stvarala o sebi. Da je željela, i sama je mogla trgovati. Njoj je zadržati sliku o sebi bilo vrijedno više godina provedenih u zatvoru.

Ali, je li to uistinu bilo vrijedno? Kakve je koristi imala od te lažne slike o sebi, slike koja ju je okivala lancima, paralizirala, slike koja se nije mogla razvijati? Energijom koju je ulagala u održavanje svoje životne laži već je odavno mogla naučiti čitati i pisati.

U ono sam vrijeme pokušao o tome razgovarati s prijateljima. Zamisli da netko srlja u vlastitu propast, da to čini namjerno, a ti ga možeš spasiti - bi li ga spasio? Zamisli operaciju i pacijenta koji uživa droge što škode anesteziji, ali se srami što uživa droge, pa to ne želi priznati anesteziologu - bi li razgovarao s anesteziologom?

Zamisli sudski proces i optuženika koji će biti kažnjen ako ne prizna da je ljevak, odnosno da nije počinio zločin izvršen desnom rukom, ali se srami priznati da je ljevak - bi li rekao sucu što je posrijedi? Zamisli da je homoseksualac i da kao takav nije mogao počiniti zločin, ali se srami što je homoseksualac. I ne radi se zapravo uopće o tome bi li se čovjek trebao sramiti što je ljevak ili što je homoseksualac - zamisli jednostavno da se optuženik srami.

Odlučio sam porazgovarati s ocem. Ne zato što smo bili previše bliski. Moj je otac bio zatvoren u sebe, svoje osjećaje nije znao pokazati ni prema nama djeci, niti je zapravo znao što bi s osjećajima koje smo mi pokazivali prema njemu. Dugo sam zamišljao da se iza tog rezerviranog držanja krije bogatstvo još neotkrivenog blaga. No kasnije sam se pitao je li uopće išta postojalo. Možda je kao dječak i mladić bio bogat osjećajima, ali su oni s godinama jednostavno presahnuli i odumrli, jer ih nikad nije pokazivao.

Pokušao sam razgovarati s njim upravo zbog te distance što je postojala između nas.

Želio sam porazgovarati s filozofom koji je pisao o Kantu i Hegelu, čovjekom za kojeg sam znao da se bavi moralnim pitanjima. On bi trebao biti u stanju apstraktno pretresti moj problem i ne biti ograničen, poput mojih prijatelja, deficitom mojih primjera.

Kad smo mi djeca željeli razgovarati s ocem, davao bi nam termin kao i svojim studentima. Radio je kod kuće, a na sveučilište bi odlazio samo kad je držao kolegije i seminare. Kolege i studenti koji su željeli razgovarati s njim, dolazili su k njemu kući. Sjećam se cijelog niza studenata koji bi, naslonjeni na zid u hodniku, čekali da dođu na red. Neki su provodili vrijeme čitajući, neki promatrajući gradske motive što su visjeli na zidovima, neki pogleda uprtog u prazno, svi u tišini, osim zbunjenog odgovora na naš pozdrav dok bismo mi djeca prolazili hodnikom. Mi nismo morali čekati u hodniku kad bi nam otac odredio termin za razgovor, ali i mi smo morali u dogovoreno vrijeme pokucati na vrata njegove radne sobe i čekati da nas pozove unutra.

Ja sam doživio dvije radne sobe svog oca. Prozori prve, u kojoj je Hanna prstom prelazila preko hrptova knjiga, gledali su na ulicu i kuće. Prozori druge gledali su na panoramu Rajne. Kuća u koju smo se preselili na početku šezdesetih i u kojoj su moji roditelji ostali živjeti nakon što smo mi djeca odrasli, nalazila se na obronku iznad grada. Ni ovdje ni ondje prozori nisu otvarali pogled u svijet, već su visjeli u sobi poput slika. Radna soba mog oca bila je poput kuće u kojoj su knjige, papiri, misli i dim lule i cigara stvarale drugačije odnose od onih koji su vladali u vanjskom svijetu. Bili su mi istovremeno i bliski i strani.

Otac me pustio da mu izložim problem, u apstraktnom obliku i s primjerima.

- To ima veze s procesom, zar ne?

Ali odmah je odmahnuo glavom da bi mi pokazao kako ne očekuje odgovor, kako se ne želi nametati, ne želi ništa znati što sam ne želim reći. Onda je sjedio, glave nagnute na stranu, rukama čvrsto obuhvaćajući priručja i razmišljao. Nije me gledao. Promatrao sam ga, sijedu kosu, kao i uvijek loše obrijane obraze, duboke bore između očiju i bore što su se protezale između nosnica i kutova usana. Čekao sam.

Kad je počeo govoriti, krenuo je izdaleka. Poučio me što znači biti osoba, što znače sloboda i čast, čovjek kao subjekt i kako se ne smije učiniti objektom.

- Sjećaš li se koliko te kao dječaka ljutilo kad je majka tvrdila da bolje od tebe zna što je dobro za tebe, a što nije? Problem je već u tome koliko se daleko kod djece smije ići. To je filozofski problem, ali filozofiju nije briga za djecu. Ona ih je prepustila pedagogiji, gdje baš i nisu najbolje zbrinuta. Filozofija

je zaboravila na djecu - osmjehnuo mi se - zaboravila je na njih zauvijek, a ne samo ponekad, kao ja na vas.

- Ali...

- Ali kod odraslih uistinu ne vidim opravdanje da ono što netko drugi smatra dobrim za nekoga, bude nadređeno onome što sama osoba smatra dobrim za sebe.

- Čak ni onda kad bi osoba i sama na kraju bila zadovoljna time?

Zavrtio je glavom.

- Ne govorimo o sreći već o časti i slobodi. Već kao dječak znao si za razliku. Nimalo te nije tješila činjenica što je majka zapravo uvijek imala pravo.

Danas se rado prisjećam tog razgovora s ocem. Zaboravio sam ga sve dok nakon njegove smrti nisam u dubinama svog sjećanja počeo tragati za lijepim susretima, doživljajima i iskustvima s njim. Kad sam pronašao sjećanje na taj razgovor, bio sam i zbunjen i sretan. U ono sam vrijeme prvo bio smeten zbog očeve mješavine apstrakcija i predodžbi. Ali na kraju sam iz onoga što mi je rekao izvukao zaključak da ne moram razgovarati sa sucem, da zapravo uopće ne bih smio razgovarati s njim, pa sam osjetio olakšanje.

Otac me pogledao.

- Sviđa li ti se ovakva filozofija?

- Pa... nisam znao bi li čovjek u situaciji koju sam opisao trebao djelovati ili ne, zapravo uopće nisam bio zadovoljan mišlju da bi morao, a u stvari uopće ne bi smio - mislim da je to...

Nisam znao što reći. Olakšanje? Umirenje? Ugodno? Nije to zvučalo kao da ima veze s moralom i odgovornošću. A ja sam mislio da je to dobro, da zvuči moralno i odgovorno, ali nisam jednostavnio mogao reci da to smatram dobrim i zapravo više no samo olakšanjem.

- Ugodno? - nabacio je moj otac.

Kimnuo sam glavom i slegao ramenima.

- Ne, za tvoj problem ne postoji ugodno rješenje. Naravno da čovjek mora djelovati, ako je situacija koju si opisao situacija ispunjena većom ili važnijom odgovornošću. Ako čovjek zna što je dobro za nekoga, ali taj drugi zatvara oči pred stvarnošću, mora mu pokušati otvoriti oči. Čovjek mu mora prepustiti donošenje odluke, ali mora porazgovarati s njim, i to s njim samim, a ne s nekim drugim iza njegovih leđa.

Porazgovarati s Hannom? Što bi joj trebalo reći? Da sam prozreo njenu životnu laž? Da je bila na najboljem putu da žrtvuje sav svoj život zbog te glupe laži? Da laž nije vrijedna te žrtve? Da se mora boriti da ne ostane u zatvoru više no što je potrebno, jer ima još mnogo toga što može učiniti sa životom? A što to? Da li puno, nešto ili malo - što da učini sa svojim životom? Jesam li joj mogao oduzeti laž života a da joj ne otvorim novu životnu perspektivu?

Nikakva mi trajna perspektiva nije padala na pamet, a nisam znao ni kako da joj pristupim i kažem da je sasvim u redu to da, nakon svega što je učinila, njena kratkoročna, pa i dugoročna životna perspektiva bude zatvor. Uopće nisam znao kako da joj pristupim i bilo što kažem.

Uopće nisam znao na koji bih joj način trebao prići.

Pitao sam oca:

- A što ako čovjek ne može razgovarati s tom osobom?

U nedoumici me pogledao i odmah sam shvatio da to pitanje nema smisla. Za moraliziranje nije bilo više mjesta. Samo sam se još morao odlučiti.

- Ne mogu ti pomoći.

Otac je ustao pa sam ustao i ja.

- Ne, ne moraš ići, samo me bole leđa. Stajao je pogrbljen, pritišćući rukama bubrege.

- Ne mogu reći da mi je žao što ti nisam mogao pomoći. Mislim, kao filozof kojem si postavio pitanje. Ali kao otac, činjenicu da ne mogu pomoći svojoj djeci, smatram gotovo nepodnošljivom.

Čekao sam, ali on je šutio. Mislio sam da si samo olakšava stvar; znao sam kad se morao više brinuti o nama i kako nam je više mogao pomoći. Poslije sam mislio da on to možda i sam zna i da mu je uistinu teško. Ali, bilo ovako ili onako, ništa mu nisam mogao reći. Bilo mi je neugodno, a imao sam osjećaj da je i njemu neugodno.

- Pa, onda...

- Možeš doći u svako doba. Otac me pogledao.

Kimnuo sam glavom, ali mu ionako nisam vjerovao.

U lipnju je cijeli sud odletio u Izrael na dva tjedna. Tamošnje je saslušanje bila stvar od nekoliko dana. Ali sudac i odvjetnici taj su pravni slučaj povezali s turističkim doživljajem, s Jeruzalemom, Tel Avivom, Negevom i Crvenim morem. To je, glede službe, odmora i troškova sigurno bilo u redu. Ipak sam tako nešto smatrao bizarnim.

Ta sam dva tjedna planirao potpuno posvetiti studiju. Ali stvari nisu tekle onako kako sam ja to zamišljao i želio. Nisam se mogao usredotočiti na učenje, na profesore i knjige. Misli bi mi uvijek iznova odlutale i gubile se u slikama.

Vidio sam Hannu pored crkve obavijene plamenom, grubog izraza na licu, u crnoj odori i s bičem u ruci. Bičem je na snijegu crtala krugove i njime udarala o saru svoje čizme. Vidio sam je kako sluša dok joj čitaju. Sluša pažljivo, ne postavlja pitanja, ne daje primjedbe. Nakon sat vremena govori djevojci koja joj je čitala da će ujutro biti transportom prebačena u Auschwitz. Djevojka, slabašno stvorenje, crnih čuperaka i kratkovidnih očiju, počinje plakati. Hanna rukom udara o zid, ulaze dvije žene, i one su logorašice u prugastim odijelima, i odvlače djevojku koja je čitala. Vidim Hannu kako hoda ulicama logora, kako ulazi u kažnjeničke barake ili nadgleda građevinske radove. Sve to radi s istim grubim izrazom na licu, hladnih očiju i tankih usana, a logorašice se povlače u sebe, sagibaju nad poslom, stišću se uza zid, u zid, žele u njemu nestati. Ponekad se radi o velikom broju logorašica, trče na sve strane ili stoje u redovima i stupaju, a Hanna stoji među njima i izvikuje zapovijedi, lice joj se pretvara u ružnu grimasu, a udarci bičem pomažu glasu. Vidim crkveni toranj kako se obrušava na krov i iskre koje vrcaju, i čujem užasnite glasove žena. Vidim zgarište crkve sutradan ujutro.

Pored ovih slika vidio sam i one druge. Hannu, kako u kuhinji oblači čarape, kako ispred kade drži ručnik, kako vozi bicikl dok joj suknja vijori na vjetru, kako stoji u radnoj sobi mog oca, kako pleše pred ogledalom, kako na bazenu gleda prema meni, Hannu kako me sluša, kako mi govori, kako mi se osmjehuje, kako me voli. Najgore je bilo kad bi se slike ispreplele. Hanna, kako me ljubi hladnih očiju i tankih usana, koja bez riječi sluša dok joj čitam i na kraju rukom udara o zid, kako mi govori, a lice joj se pretvara u grimasu. Najgori su bili snovi u kojima me snažna, zapovjednička, strašna Hanna seksualno uzbuđuje i zbog kojih se budim ispunjen žudnjom, stidom i ljutnjom. I ispunjen strahom zbog pitanja tko sam ja zapravo.

Znao sam da su slike iz moje mašte jadni klišeji. Nisu odgovarale Hanni kako sam je doživio i doživljavao. A istovremeno su odisale neobičnom snagom. Zbog njih su se slike, koje sam o Hanni zadržao u sjećanju raspadale i stapale sa slikama logora, koje sam zamišljao.

Kad danas mislim na te godine, vidim da zapravo ima vrlo malo slika koje bi nam približile život i smrt u Auschwitzu. Mислеći na Auschwitz svi pred sobom vidimo vrata s natpisom, drvene krevete na kat, brda kose, naočala i kovčega, gledano od strane Birkenaua ulaznu zgradu s tornjem, zgrade u produžetku s obje strane i prolaz za vlakove, a gledano od strane Bergen-Belsena brda leševa, koje su saveznici zatekli pri oslobađanju i fotografirali. Poznati su nam izvještaji nekih logorašica, ali mnogi od tih izvještaja objavljeni su odmah po završetku rata, a potom tek osamdesetih godina. U međuvremenu nisu bili u programu ni jedne izdavačke kuće. Danas pak postoji toliko knjiga i filmova da je svijet logora postao

dio zajedničke predodžbe o svijetu, predodžbe koja nadopunjuje onu zajedničku predodžbu o stvarnosti. Mašta se sasvim dobro snalazi u tom svijetu, a od vremena televizijske serije Holokaust i igranih filmova poput Sofijin izbor i napose Schindlerove liste, ona se u njemu i kreće, ne prima samo na znanje ono postojeće, već to nadopunjuje i ukrašava. U ono se vrijeme mašta jedva kretala; smatrala je da uz potresenost, koju je svatko dugovao svijetu logora, njeno kretanje nikako nije primjereno. Uvijek je iznova promatrala onih nekoliko slika koje zahvaljuje savezničkim fotografima i izvještajima zatočenika, promatrala ih sve dok se nisu pretvorile u klišeje.

Odlučio sam otići. Da sam bio u mogućnosti, otišao bih za Auschwitz sljedeći dan, ali trebalo je nekoliko tjedana da se dobije viza. Tako sam otišao u Struthof u Alsaceu. To je bio najbliži konc-logor. Nikada nisam vidio niti jednan. Htio sam zapravo izbjegavati klišeje.

Stopirao sam, i sjećam se vožnje kamionom s vozačem koji je pio pivo bocu za bocom, i vozača mercedesa koji je upravljao u bijele rukavice. Nakon Strasbourga imao sam sreće; vozač je išao u Schirmeck, gradić nedaleko od Struthofa.

Kad sam rekao vozaču gdje idem, postao je ćutljiv. Pogledao sam ga, ali nisam mogao razumjeti zašto je iznenada prestao govoriti usred živog razgovora. Bio je srednje dobi, ovenulo lice, tamno crveni madež ili ožiljak na desnu sljepoočnicu, crna kosa pažljivo razdvojena i očešljana. Zurio je na cesti skoncentrirano.

Onda je opet progovorio. Pitao me zašto idem u Struthof, a ja sam mu rekao o suđenju i za moj nedostatak znanja iz prve ruke.

- Ah, želite razumjeti zašto ljudi mogu učiniti takve grozne stvari.

Zvučao je malo ironično, ali možda je to bilo samo ton glasa i izbor riječi. Prije nego što sam mogao odgovoriti, on je nastavio:

- Što je to što želite razumjeti? Da ljudi ubijaju iz strasti, iz ljubavi, iz mržnje, ili za čast za osvetu, to razumje?

Kimnuo sam glavom.

- Razumijete i da ljudi ubijaju za novac ili moć? Da ljudi ubijaju u ratovima i revolucije?

Opet sam kimnuo . - Ali...

- Ali, ljudi koji su bili ubijeni u logorima nisu učinili ništa pojedincima koji su ih ubili? Je li to ono što želite reći?

Mislite li da nije postojao razlog za mržnju, i za neprijateljstvo?

Nisam kimnuo. Ono što je rekao bilo je istina, ali ne i način na koji je to rekao.

- U pravu ste, nije bilo neprijateljstva, i nije bilo razloga za mržnju. No krvnici nisu mrzili ljude koje ubijaju, ali su ih opet ubijali. Jer im je bilo naređeno? Mislite da su to radili, jer im je bilo naređeno? I vi mislite da ja govorim o naredbama i poslušnosti, da su stražari u logorima bili pod zapovijesti i morali slušati?

Prezirno se osmjehnuo.

- Ne, ne govorim vam ja o naredbama i poslušnosti. Krvnik ne sluša naredbe. On samo radi svoj posao, ne mrzi one koje mora smaknuti, ne osvećuje im se, ne ubija ih jer su mu na putu ili ga ugrožavaju ili napadaju. Njemu je potpuno svejedno. Njemu je toliko svejedno da ih jednako može ubiti ili ne ubiti.

Pogledao me.

- Nema onog "ali"? Hajde, recite da nitko ni prema kome ne smije biti tako ravnodušan. Zar vas nisu tako učili?

Solidarnost sa svime što nosi ljudsko lice? Čast ljudska? Strahopoštovanje spram života?

Bio sam ljut i bespomoćan. Tragao sam za nekom riječi, rečenicom koja bi poništila ono što je rekao i što bi ga natjeralo da zašuti.

- Jednom sam - nastavio je - vidio fotografiju na kojoj je bilo prikazano strijeljanje Židova u Rusiji. Židovi stoje goli u dugačkom redu, njih nekoliko stoji na rubu jame, a iza njih stoje vojnici s puškama i pucaju im u potiljak.

Sve se to događa u nekom kamenolomu, a iznad Židova i vojnika, na platou na zidu, sjedi oficir, klatara nogama i puši cigaretu. U pogledu mu se naslućuje razočaranje. Možda mu sve to nije dovoljno brzo. Ali na licu mu se nazire i izraz zadovoljstva, čak možemo reći i blaženstva, možda baš zato što se dnevni posao ipak obavlja, a uskoro će i kraj radnog dana. On ne mrzi Židove. On nije...

- Da niste to bili vi? Da niste to vi sjedili na platou i...

Stao je. Bio je potpuno blijed, a mladež na sljepoočici mu je pocrvenio.

- Van!

Izišao sam. Okrenuo je kola tako da sam morao odskočiti kako bih izbjegao kotače.

Škripu kočnica čuo sam još nekoliko zavoja. Onda je zavládala tišina.

Uspinjao sam se cestom. Ni jedan automobil nije prošao mimo mene niti mi došao u susret. Čuo sam ptice, vjetar u krošnjama drveća, ponekad žuborenje nekog potoka. Disao sam ispunjen olakšanjem. Nakon otprilike četvrt sata došao sam do logora.

Nedavno sam ponovo bio tamo. Bila je zima, vedar, hladan dan. Šuma iza Schirmecka bila je pokrivena snijegom, drveće posipano bijelim prahom a tlo prokriveno bijelim pokrivačem.

Prostor konc-logora, površina duguljastog oblika što se prostirala na stepeničastim terasama obronaka s dalekim pogledom na Vozeze, bliještala je na suncu. Stražarski tornjevi na dva i tri kata i jednokatne barake obojene sivoplavom bojom činile su veseo kontrast snijegu. Naravno, tu su bila i vrata sa žičanom mrežom i natpisom "Koncentracijski logor Struthof-Natzvveiler" i ograda od bodljikave žice što je u dva reda obavijala prostor logora. Ali tlo između preostalih baraka, na kojem su barake prvobitno stajale gusto nanizane jedna do druge, ovako pokriveno sjajnim snježnim pokrivačem, nije dalo naslutiti da se tu nekad nalazio logor. Isto se tako moglo raditi o sanjkalištu za djecu, koja su u barakama prijateljskog izgleda i simpatičnih prozorčića provodila svoje zimske praznike, svakog trena očekujući da će ih pozvati na kolače i vruću čokoladu.

Logor je bio zatvoren. Probijao sam se kroz snijeg oko logora i noge su mi uskoro bile mokre. Imao sam dobar pogled na cijelo područje logora i prisjećao se kako sam onda, za prvog posjeta, silazio niz stube što su vodile između glavnog zida i porušenih baraka. Prisjećao sam se i peći u krematoriju, koje su u ono vrijeme bile izložene u jednoj od baraka, a i kako je jedna od baraka bila sastavljena od niza ćelija. Prisjećao sam se i ondašnjeg bezuspješnog pokušaja da stvorim realnu sliku prepunog logora, logoraša i stražara i sve nakupljene boli. Uistinu sam pokušavao, pogleda uprtog u jednu od baraka, zatvorio sam oči i nizao baraku do barake. Zamislio sam veličinu pojedine barake, prisjetio se broja koji sam pročitao u prospektu i pokušao zamisliti pomanjkanje prostora koje je vladalo. Saznao sam također da su stube između baraka istovremeno služile i kao mjesto prozivke, pa sam ih prelazeći pogledom od najdonjeg do najgornjeg kraja logora ispunio redovima leđa. Ali sve je bilo uzalud, ispunio me jadan, sramotan osjećaj da sam zakazao.

Na povratku sam dolje na obronku našao malu kuću, postavljenu nasuprot restoranu, na kojoj je pisalo da je tu bila plinska komora. Kuća je bila bijelo okrečena, s vratima i prozorima u okvirima od pješčanika, zbog čega je izgledala kao štagalj ili šupa, ili možda kao kuća u kojoj stanuje služinčad. I ova je kuća bila zatvorena i ne sjećam se da sam onda ušao u nju. Nisam izlazio iz auta. Neko sam vrijeme sjedio uz upaljen motor i promatrao je. Onda sam krenuo dalje.

U prvo sam se vrijeme na povratku kući ustručavao voziti vijugavom cestom kroz sela Elzasa i potražiti restoran u kojem bih mogao ručati. Ali moje ustručavanje nije počivalo na stvarnim osjećajima, već više na razmišljanju kako bi se čovjek morao osjećati nakon posjeta konc-logoru. I sam sam to shvatio, slegao ramenima i u nekom selu na obroncima Vozeza pronašao restoran Au Petit Garçon. S mog se mjesta pružao pogled na okolinu. "Mali", tako me Hanna zvala.

Za svog sam prvog posjeta obilazio prostor konc-logora sve dok se nije zatvorio. Potom sam sjeo pod spomenik koji se nalazio poviše logora i gledao dolje na ograđeni prostor. Osjećao sam veliku prazninu u sebi, kao da sve to vrijeme nisam gledao van, već da sam tražio u sebi samome i sad morao ustanoviti da u meni ničega nema.

Pao je mrak. Morao sam čekati gotovo čitav sat prije no što mi je vozač otvorenog kamiončića

dopustio da se smjestim u prostoru za teret i povezao me do sljedećeg sela, gdje sam odlučio da taj dan više ne stopiram.

Pronašao sam jeftinu sobu u seoskoj gostionici i u maloj blagovaonici jeo tanki odrezak s pommes fritesom i graškom.

Za jednim od susjednih stolova četiri su se muškarca bučno kartala. Vrata su se otvorila i u sobu je bez pozdrava ušao onizak stariji čovjek. Na sebi je imao kratke hlače, a imao je drvenu nogu. Na šanku je zatražio pivo. Susjednom je stolu okrenuo leđa i preveliku ćelavu glavu.

Kartaši su odložili karte, posegnuli u pepeljare, izvadili opuške, bacili i pogodili cilj. Čovjek na šanku je mahao rukama oko glave, kao da rastjeruje muhe.

Gostioničar mu je donio pivo. Nitko nije rekao ni riječi.

Nisam mogao izdržati, skočio sam i prišao susjednom stolu.

- Prestanite!

Drhtao sam od bijesa. U tom je trenutku starac poskakujući došepesao do stola, srknuo malo piva i odjednom mu se drvena noga našla u rukama. Njome je tako snažno udario po stolu da su čaše i pepeljare zaplesale, a potom se srušio na jednu od slobodnih stolica. Pritom se krezubim ustima skvičeći smijao, a smijali su se i ostali, smijali se gromkim smijehom što je zaudarao po pivu.

- Prestanite - smijali su se i pokazivali na mene - prestanite!

U noći je vjetar zavijao oko kuće. Nije mi bilo hladno, niti je zavijanje vjetra, škripa drveća ispred prozora i povremeno udaranje prozorskog kapka bilo toliko glasno da bi to bilo razlog što nisam mogao spavati. U sebi sam osjećao sve veći nemir, sve dok uistinu nisam počeo sav drhtati. Osjećao sam strah, ne kao osjećaj iščekivanja nekog nemilog događaja, već kao čisto tjelesno stanje tijela. Ležao sam tako i osluškivao vjetar.

Osjetio sam olakšanje kad je oslabio i postao tiši, bojao sam se da će ponovo ojačati i nisam znao kako ću sutradan ujutro ustati, kako ću stopirati natrag, kako ću dalje studirati i kako ću uopće jednog dana imati posao, ženu i djecu.

Želio sam Hannin zločin istovremeno i razumjeti i osuditi. Ali to je bilo previše strašno. Kad sam pokušao razumjeti što se dogodilo, imao sam osjećaj da više ne osuđujem taj događaj na način na koji bi ga trebalo osuđivati. Kad sam to osuđivao, na način na koji je trebalo osuditi, nije mi preostajalo mjesta za razumijevanje.

A istovremeno sam uistinu želio razumjeti Hannu; kad je ne bih razumio, to bi značilo da je ponovo izdajem.

Sutradan ujutro ponovo je osvanuo prekrasan ljetni dan. Stopiranje mi je polazilo za rukom i za nekoliko sam sati već bio natrag. Prolazio sam gradom kao da me dugo nije bilo; bile su mi strane i ulice i kuće i ljudi. Ali ni to nije pomoglo da mi strani svijet konc-logora postane bliži. Dojmovi koje sam ponio iz Struthofa pridružili su se s malobrojnim slikama iz Auschvvitza, Birkenaua i Mergen-Belsena, koje sam poznao od ranije, i stopili se s njima.

Naposljetku sam ipak otišao do predsjedavajućeg suca. Nikako se nisam uspio prisiliti na odlazak Hanni. No nisam mogao izdržati ni da baš ništa ne poduzmem.

Zašto nisam uspio razgovarati s Hannom? Ona me napustila, razočarala, nije bila ona za koju sam je smatrao ni ona o kojoj sam maštao. I što sam ja uopće bio za nju? Mali čitač kojeg je iskoristila, mali priležnik s kojim se zabavljala? Bi li i mene poslala u plinsku komoru da me se riješi, a da me nije mogla napustiti?

Zašto nisam mogao izdržati da ništa ne poduzmem? Uvjeravao sam samog sebe da ne smijem dopustiti da se donese pogrešna presuda. Morao sam se pobrinuti da pobijedi pravednost, bez obzira na Hanninu životnu laž, da pobijedi pravda za Hannu i protiv nje. Iako mi pravda zapravo nije bila toliko važna. Nisam mogao dopustiti da Hanna ostane kakva je bila ili željela biti. Morao sam učiniti nešto, na bilo koji način utjecati na nju, djelovati, ako ne direktno, a ono barem preko posrednika.

Predsjedavajući je poznavao našu seminarsku grupu i rado je prihvatio razgovor sa mnom. Pokucao sam, on me pozvao da uđem, pozdravio me i ponudio da sjednem na stolicu ispred njegova pisaćeg stola. Sjedio je zavrnutih rukava. Odoru je prebacio preko naslona stola; sjedao je u njoj, a potom je pustio da mu sklizne s ramena. Djelovao je opušteno, čovjek koji je svoj dnevni posao priveo kraju i bio zadovoljan njime. Bez onog iritiranog izraza na lieu, iza kojeg se skrivao za sve vrijeme rasprave, imao je ljubazno, inteligentno i bezopasno lice činovnika.

Govorio je bez piestanka, pitao me za ovo i ono. Što naša grupa misli o samom procesu, što naš profesor misli učiniti sa zapisnicima, u kojem smo sad semestru, u kojem sam ja semestru, zašto studiram pravo, i kad mislim polagati završni ispit. Nipošto se ne smijem prekasno prijaviti za završni ispit.

Odgovarao sam mu na sva pitanja. Onda sam slušao kako mi priča o svom studiju i o svojim ispitima. On je sve činio kako treba. U pravo vrijeme i sa značajnim uspjehom svladao je sve potrebne vježbe i seminare, a na kraju i završni ispit. Drago mu je što je pravnik i sudac i, kad bi ponovo morao učiniti sve ono što je učinio, ponovio bi sve na isti način.

Prozor je bio otvoren. S parkirališta je dopirao zvuk zatvaranja vrata, motori su se palili. Osluškiavao sam buku motora, sve dok se njihov zvuk ne bi stopio s bukom ostalog prometa. Potom su se na praznom parkiralištu igrala i vikala djeca. Ponekad sam točno mogao raspoznati pojedine riječi; ime, psovku, povik.

Predsjedavajući je ustao i pozdravio me. Bit će mu drago da, ako budem imao još pitanja, ponovo dođem.

Naravno, i ako budem trebao bilo kakav savjet vezan uz studij. Potom je zamolio da ga izvijestimo o svim ocjenama i zaključcima vezanim uz proces do kojih smo došli na seminaru.

Prolazio sam praznim parkiralištem. Jednog sam dječaka zamolio da mi pokaže put do željezničke postaje.

Moje se društvo odmah po završetku rasprave odvezlo automobilom, pa sam ja morao vlakom. Bio je to vlak na kraju radnog dana, vlak za one koji se žele malo provozati; zaustavljao se na svakoj stanici,

ljudi su ulazili i izlazili, sjedio sam pored prozora, okružen uvijek nekim drugim suputnicima, razgovorima, mirisima. Vani su se nizale kuće, ceste, automobili, drveće a u daljini brda, dvorci i kamenolomi. Sve sam primjećivao, ali osjećao nisam ništa. Više me nije boljelo što me Hanna napustila, razočarala i iskoristila. Više se nisam morao truditi oko nje. Osjećao sam kako se omamljenost s kojom sam pratio užasne pojedinosti procesa proteklih tjedana nadvila i nad moje osjećaje i misli. Reći da sam bio sretan zbog toga, bilo bi pretjerano. Ali osjećao sam da je to ispravno. Da mi je omogućilo da se vratim u svoju svakodnevicu i da nastavim živjeti u njoj.

Potkraj srpnja je izrečena presuda. Hanna je dobila doživotni zatvor. Ostale su optuženice osuđene na razne vremenske kazne.

Sudnica je bila ispunjena do posljednjeg mjesta kao i na početku rasprave. Sudsko osoblje, studenti s mog i s mjesnog sveučilišta, jedan školski razred, novinari domaćih i stranih listova i svi oni koji se i inače mogu zateći u sudnicama. Bilo je bučno. Kad su uveli optuženice, prvo nitko nije obraćao pažnju na njih. Tad su posjetioi utihnuli. Prvo su utihnuli oni koji su sjedili sprijeda, pored optuženica. Laktovima su gurkali susjede i okretali se prema onima iza sebe.

- Pogledajte - šuškali su, a oni koji su podigli pogled također su ušutjeli, laktovima gurkali svoje susjede, okretali se prema onima iza sebe i šaputali - pogledajte!

Naposljetku je u sudnici zavladao muk.

Ne znam je li Hanna bila svjesna svog izgleda, odnosno nije li možda namjerno odabrala takav izgled. Imala je crni kostim i bijelu košulju, a zbog kroja kostima i kravate koju je nosila uz košulju, izgledala je kao da nosi odoru. Nikad nisam vidio odoru koju su nosile žene što su radile za SS-trupe. Ali mislio sam, a to su mislili i svi ostali posjetioi u sudnici, da je gledamo ispred sebe, odoru, ženu koja u njoj radi za SS, koja radi sve ono za što su optuživali Hannu.

Posjetioi su ponovo počeli šušcati. Mnogi su bili vidljivo uzbuđeni. Smatrali su da Hanna ismijava cijeli proces, presudu, pa i sve njih koji su došli čuti proglašenje presude. Postajali su sve glasniji, a neki su Hanni dovikivali što misle o njoj. Sve dok sud nije ušao u dvoranu i predsjedavajući, sa svojim razdraženim pogledom usmjerenim na Hannu, nije izrekao presudu. Hanna je slušala stoječki, uspravnog držanja, bez ijednog pokreta. Dok su čitali obrazloženje presude, sjedila je. Nisam odvajao pogled od njene glave i potiljka.

Čitanje je potrajalo nekoliko sati. Kad je rasprava završila, i kad su počeli izvoditi optuženice, čekao sam da vidim hoće li Hanna pogledati prema meni. Sjedio sam na mjestu na kojem sam uvijek sjedio. Ali ona je gledala ravno preda se, pogleda uprtog u prazno. Ohol, ranjiv, izgubljen i nevjerojatno umoran pogled. Pogled koji nije želio nikoga i ništa vidjeti.

TREĆI DIO

Ljeto nakon procesa proveo sam u čitaonici sveučilišne knjižnice. Dolazio sam kad bi se čitaonica otvarala i odlazio kad bi se zatvarala. Preko vikenda sam učio kod kuće. Učio sam sve odreda, kao da sam opsjednut, učio sam toliko da su osjećaji i misli, koji su tijekom procesa bili omamljeni, ostali omamljeni. Izbjegavao sam kontakte s ostalima. Odselio sam se iz kuće i unajmio sobu. Onih nekoliko znanaca koji bi mi se obratili u čitaonici ili za povremenih posjeta kinu, odbijao sam.

I u zimskom sam se semestru ponašao gotovo jednako. Svejedno su me pitali ne bih li s jednom skupinom studenata preko božićnih blagdana želio otići u skijašku kolibu. I sam začuđen, pristao sam.

Nisam bio dobar skijaš. Ali rado sam i brzo skijao, nastojao držati korak s dobrim skijašima. Ponekad bih pri spustu, kojem zapravo nisam bio dorastao, riskirao padove ili prijelome. Činio sam to namjerno. Onaj drugi rizik kojem sam se izlagao i koji se naposljetku ostvario, uopće nisam primao na znanje.

Nikad mi nije bilo hladno. Dok su drugi skijali u puloverima i jaknama, ja sam skijao samo u košulji. Drugi su zbog toga vrtjeli glavom i upozoravali me. Ali ja nisam ozbiljno shvaćao ta njihova zabrinuta upozorenja. Kad sam počeo kašljati, krivnju sam svaljivao na austrijske cigarete. Kad me počela tresti groznica, uživao sam u svom stanju. Bio sam slab i istovremeno lagan, sva su mi osjetila bila ugodno otupjela, mekana, opipljiva.

Lebdio sam.

Onda sam dobio visoku temperaturu pa su me prebacili u bolnicu. Kad su me otpustili, omamljenosti je nestalo.

Sva pitanja, strahovi, optužbe i predbacivanja samome sebi, sve ono što se javilo za vrijeme rasprave i istog trena bivalo omamljeno, sad se ponovo vratilo i ostalo. Ne znam kako glasi dijagnoza koju medicinari postavljaju kad nekome nije hladno iako bi mu trebalo biti. Prema mojoj vlastitoj dijagnozi, omamljenost je morala ovladati mojim tijelom, prije no što me napusti, prije no što je se uspijem riješiti.

Nakon što sam završio studij i započeo pripravništvo, došlo je ljeto studentskih nemira. Zanimao sam se za povijest i sociologiju, a kao pripravnik još sam uvijek imao dovoljno vremena da odlazim na sveučilište i pratim predavanja. Pratiti predavanja ne znači i sudjelovati - moj odnos prema sveučilištu i sveučilišnoj reformi bio je toliko ravnodušan kao i onaj prema Vijetkongu i Amerikancima. Što se tiče treće i stvarne teme studentskih pokreta, razračunavanje s nacional-socijalističkom prošlošću, osjećao sam toliku razliku prema drugim studentima da nisam želio s njima ni agitirati ni demonstrirati.

Ponekad sam mislio da razračunavanje s nacional-socijalističkom prošlošću nije bio razlog, već izraz generacijskog sukoba koji se osjećao kao pokretačka snaga studentskih pokreta. Očekivanja roditelja, kojih se svaka generacija mora osloboditi, bila su u ovom slučaju jednostavno poništena činjenicom da su ovi roditelji zakazali u Trećem Reichu, odnosno najkasnije po njegovu završetku. Kako bi si uopće oni koji su počinili nacional-socijalističke zločine, ili ih makar samo promatrali, ili okretali glavu od njih, ili nakon 1945 među sobom tolerirali zločince, ili ih čak prihvaćali, mogli uzeti za pravo

da nešto govore svojoj djeci? No s druge je strane nacional-socijalistička povijest bila tema i za djecu, koja svojim roditeljima nisu imala što predbaciti, ili to nisu ni željela. Za njih razračunavanje s nacional-socijalističkom prošlošću nije imalo oblik generacijskog sukoba, već je predstavljalo stvarni problem.

Bez obzira što je sve to, moralno i pravno gledano, imalo ili trebalo imati veze s kolektivnom krivnjom - za moju je studentsku generaciju to bila doživljena stvarnost. A ta se stvarnost nije odnosila samo na ono što se dogodilo u Trećem Reichu. Situacije kad su na židovske nadgrobne spomenike crtali kukaste križeve, kad mnogi stari nacisti prave karijeru po sudovima, u administraciji i na sveučilištima, kad Savezna Republika Njemačka ne priznaje Izrael kao državu, kad se o emigraciji i otporu manje govori no o prilagođavanju životu - sve nas je to ispunjavalo stidom, čak i onda kad smo prstom mogli uprijeti u stvarne krivce. Upiranje prstom u krivce nije nas oslobađalo krivnje, ali je nadvladalo bol. Pretvaralo je pasivnu bol zbog stida u energiju, aktivnost i agresiju. A razračunavanje s roditeljima, za čiju se krivnju znalo, posebno je poticalo razvoj takvih oblika energije.

Ja nisam ni u koga mogao uprijeti prstom. U moje roditelje nisam mogao, jer im uistinu nisam imao što predbaciti. Prosvjetiteljski žar s kojim sam u ono vrijeme, kao sudionik seminara o konc-logorima, svog oca osudio na sram, prošao me, izazvavši u meni nelagodu. Ali ono, što su osobe koje su se kretale u mom socijalnom okruženju učinile, i čime su na sebe navukle krivnju bilo je u svakom slučaju manje zlo od onoga što je učinila Hanna. Zapravo sam morao prstom uprijeti u Hannu. Ali upiranje prstom u Hannu bilo je jednako upiranju prstom u samoga sebe. Volio sam je. Ne samo da sam je volio, ja sam je odabrao. Pokušao sam uvjeriti samoga sebe, da u trenutku kad sam odabrao Hannu, nisam ništa znao o onome što je učinila. Na taj sam se način pokušao prebaciti u stanje nevinosti, stanje u kakvom djeca vole svoje roditelje. Ali ljubav prema roditeljima jedini je oblik ljubavi za koji čovjek ne snosi odgovornost.

A možda je čovjek odgovoran i za svoju ljubav prema roditeljima? U ono sam doba zavidio studentima koji su svojim roditeljima, pa time i cijeloj generaciji zločinaca, promatrača i onih koji su odvrćali glave, onih koji su tolerirali i onih koji su sve prihvaćali, jasno dali do znanja da se ne slažu i udaljili se od njih te time svladali svoj stid, odnosno bol uslijed stida. Ali otkud ona nadmoćna uvjerenost u ispravnost svoga mišljenja i suda, koju sam toliko često susretao kod njih? Kako čovjek može osjećati krivnju i stid i istovremeno iskazivati nadmoćnu uvjerenost u vlastiti sud? Je li odbijanje roditelja značilo samo retoriku, buku, galamu, što je trebalo nadglasati činjenicu da je čovjek svojom ljubavlju prema roditeljima nepovratno upleten u njihovu krivnju?

Sve su to moje kasnije misli. Ali ni poslije mi nisu pružale utjehu. A kako sam se i mogao utješiti time da je moja bol uslijed ljubavi prema Hanni na određeni način bila sudbina cijele moje generacije, sudbina Njemačke, kojoj sam se samo teže odupirao, koju sam samo teže uspio svladati no ostali. Na isti bi mi način u ono doba pomoglo da sam mogao osjećati čvršću pripadnost svojoj generaciji.

Kao pripravnik sam se oženio. Gertrud i ja smo se upoznali u skijaškoj kolibi, pa kad su se ostali nakon praznika vratili kući, ona je ostala i čekala da me otpuste iz bolnice kako bi me mogla povesti sa sobom. I ona je bila pravica; zajedno smo studirali, zajedno smo položili završni ispit i zajedno smo započeli pripravnički staž. Vjenčali smo se kad je Gertrud čekala bebu.

Ništa joj nisam rekao o Hanni. Tko želi, mislio sam, slušati o prijašnjim vezama onog drugog ako mu to ne pričinja zadovoljstvo? Gertrud je bila pristojna, marljiva i odana i, da nam je životni zadatak bio da vodimo seosko gospodarstvo s mnogo radnika i sluškinja, s mnogo djece, s mnogo posla i bez imalo vremena jedno za drugo, ona bi se osjećala ispunjena i sretna. No, naš je život značio trosobni stan u novogradnji u predgrađu, našu kćer Juliju i Gertrudin i moj posao pripravnika. Nikad nisam uspio prestat i svoj odnos s Gertrudom uspoređivati s mojim odnosom s Hannom, i uvijek kad bismo Gertrud i ja ležali zagrljeni, imao sam osjećaj da nešto nije kako treba, da ona nije kako treba, da je osjećaj dok je dodirujem pogrešan, da je pogrešnog mirisa i okusa. Mislio sam da će se taj osjećaj izgubiti. Nadao sam se da će se izgubiti. Ali osjećaj da to nije u redu nikad se nije izgubio.

Rastali smo se kad je Julija navršila pet godina. Više nismo mogli, otišli smo bez gorčine i ostali povezani u međusobnoj odanosti. Mučilo me što smo Juliji uskratili osjećaj sigurnosti za kojim je tako vidljivo čeznula. U trenucima kad bismo Gertrud i ja osjećali međusobno povjerenje i naklonost, Julija je bila poput ribe u vodi.

Bila je u svom elementu. Kad bi pak primjećivala da među nama vlada napetost, trčala bi od jednog do drugog i uvjerala nas da smo dragi i da nas voli. Silno je željela bracu, a sigurno bi se veselila i većem broju braće.

Dugo nije shvaćala što znači rastava, pa je željela, kad bih dolazio, da ostanem, odnosno, kad me posjećivala, željela je da i Gertrud ide s njom. Kad bih odlazio i kad bi ona stajala na prozoru, a ja sjedao u auto praćen njenim tužnim pogledom, srce bi mi se kidalo. Imao sam osjećaj da to što joj uskraćujemo nije samo njena želja, već i njeno pravo. Time što smo se rastali, prevarili smo je za ono na što je imala pravo, a činjenica da smo to učinili zajedno, nije krivnju prepolovila.

Svoje sam kasnije veze nastojao bolje odabirati i bolje u njih ulaziti. Uvjerao sam samog sebe da žena pod mojom rukom osjeća kao Hanna, da barem malo miriše kao ona i da ima okus jednak njenu, a sve to da bi naš odnos bio barem donekle u redu. I pričao sam o Hanni. I o sebi sam tim drugim ženama pričao više, no što sam ikad ispričao Gertrudi; same su se morale domisliti što je to u mom ponašanju i u mojim raspoloženjima ono što im je čudno. Ali žene nisu željele mnogo slušati. Sjećam se Helen, američke znanstvenice koja se bavila književnošću, koja me bez riječi milovala po leđima dok sam pripovijedao, i isto tako milovala kad sam završio s kazivanjem. Gesina, psihoanalitičarka, uvjerala me da bih morao preispitati svoj odnos s majkom.

Ne čini li mi se da u svojoj priči gotovo uopće ne spominjem majku? Hilke, liječnica stomatolog, uvijek me iznova zapitkivala koliko je sati, ali bi odmah zaboravila ono što sam joj ispričavao. Zato sam odustao od pripovijedanja. Budući da je istina onoga što čovjek priča zapravo ono što čovjek čini, priču možemo i izostaviti.

U vrijeme dok sam polagao stručni ispit, umro je profesor koji je organizirao seminar o konclogorima. Gertrud je u novinama naišla na osmrtnicu. Sprovod se imao održati na Bergfriedhofu. Ne bih li želio poći?

Nisam htio. Sprovod je bio u četvrtak po podne, a ja sam u četvrtak i petak prije podne imao pismene ispите.

Osim toga, profesor i ja nismo ni bili previše bliski. A nisam ni bio prevelik ljubitelj sprovoda. I nisam želio da me išta podsjeća na proces.

No bilo je prekasno. Sjećanje se probudilo i, kad sam se u četvrtak vratio s ispita, imao sam osjećaj da me čeka sastanak s prošlošću koji nipošto ne smijem propustiti.

Išao sam tramvajem, što mi inače nije bio običaj. Već je taj čin predstavljao ponovni susret s prošlošću, poput povratka na neko mjesto, poznato ali izmijenjeno. Dok je Hanna radila u tramvajskom poduzeću, tramvajisu imali dva ili tri vagona, platforme na početku i kraju svakog vagona, prečku na svakoj platformi na koju je čovjek, kad bi tramvaj već kretao, još u zadnji trenutak mogao skočiti, kao i uzicu koja je prolazila kroz cijeli tramvaj i pomoću koje je kondukter najavljuvao polazak. Ljeti su platforme bile otvorene. Kondukter je prodavao, galamio i provjeravao vozne karte, izvikivao imena stanica, oglašavao polazak, pazio na djecu koja su se gurala na platformama, psovao putnike koji su skakali u tramvaj ili iz njega, a kad bi kola bila puna, sprečavao daljnji ulazak. Postojali su veseli, smiješni, ozbiljni, mrzovoljni i grubi kondukteri, a kakav je bio temperament, odnosno kakve je volje bio kondukter, takvo je često raspoloženje vladalo i u samim kolima.

Kako glupo od mene da sam se nakon neuspjelog iznenađenja za vrijeme vožnje u Schwetzingen ustručavao ugrabiti priliku i promatrati Hannu dok radi kao kondukterka!

Ušao sam u tramvaj bez konduktera i krenuo prema Berg-friedhofu. Bio je hladan jesenski dan, nebo bez oblaka, izmaglica i žuto sunce, koje više ne grije i u koje čovjek može gledati a da ga oči ne bole. Trebalo mi je neko vrijeme da pronađem grob na kojem se obavljala pogrebna ceremonija. Koračao sam ispod visokog, ogoljenog drveća, između starih nadgrobniх spomenika. Ponekad bih naišao na nekog od ljudi koji su održavali groblje, ili na neku stariju ženu s kantom za zalijevanje cvijeća i vrtnim škarama. Vladala je potpuna tišina pa sam već izdaleka čuo crkvenu pjesmu koju su pjevali na profesorovu grobu.

Stajao sam po strani i promatrao malo društvo okupljeno oko groba. Neki su od njih sasvim sigurno bili čudaci.

Iz govora o profesorovu životu i djelu dalo se naslutiti da je i on bio jedan od onih koji su se oteli zakonima društva i tako izgubili dodir s njim, ostali samostalni i stekli sve osobine čudaka.

Prepoznao sam jednog od polaznika seminara; diplomirao je prije mene, prvo je postao odvjetnik, a potom vlasnik gostionice. Pojavio se u dugom crvenom kaputu. Oslovio me kad je sve završilo, a ja već bio na putu prema izlazu s groblja.

- Bili smo zajedno na seminaru... zar me se ne sjećaš?

- Kako da ne.

Rukovali smo se.

- Uvijek sam srijedom odlazio na raspravu, a ponekad sam i tebe povezao.

Nasmijao se.

- Ti si tamo bio svakog dana, svakog dana i svakog tjedna. I hoćeš li mi sada reći zašto?

Gledao me dobronamjernim pogledom punim iščekivanja, što me podsjetilo da sam takav pogled primijetio još onda na seminaru.

- Proces me uistinu zanimao.

- Proces te uistinu zanimao? - Ponovo se nasmijao. - Proces ili ona optuženica od koje nisi odvajao pogled?

Ona što je izgledala sasvim u redu? Svi smo se pitali što je to između tebe i nje, ali se nitko nije usudio direktno te pitati. U ono smo vrijeme bili posebno osjećajni i obzirni. Sjećaš li se...

Podsjetio me na jednog drugog polaznika seminara koji je mucao, govorio kroza zube, pričao previše i još k tome gluposti, a svi smo ga slušali kao da su mu riječi suho zlato. Počeo je pričati o ostalim polaznicima seminara, o tome kakvi su bili onda i što danas rade. Pričao je i pričao. Ali sam znao da će mi na kraju ponovo postaviti isto pitanje:

- I što je onda to bilo između tebe i one optuženice?

Nisam znao što da mu odgovorim, na koji način da zaniječem, priznam, izbjegnem odgovor.

Upravo kad smo došli do izlaza, postavio je pitanje. U tom je trenutku tramvaj napuštao stanicu, ja sam mu doviknuo: - Bog! - i potrčao kao da ću skočiti na papučicu na platformi koje nije bilo, nastavio sam trčati usporedno s tramvajem, udario rukom po vratima i dogodilo se ono što nikad ne bih povjerovao, nikad se ne bih ni ponadao da se može dogoditi. Tramvaj se zaustavio još jednom, vrata su se otvorila i ja sam ušao.

Nakon što sam završio pripravnički staž, morao sam se odlučiti za neko zanimanje. Dao sam si malo vremena; Gertrud je odmah počela raditi kao sutkinja i imala je pune ruke posla, pa smo oboje bili sretni što sam mogao ostajati kod kuće i brinuti se o Juliji. Kad je Gertrud svladala početne poteškoće i Julija krenula u vrtić, morao sam donijeti odluku.

Sam sam si otežavao situaciju. Nisam se mogao zamisliti ni u jednoj od uloga u kojima sam na Hanninu procesu imao priliku doživjeti pravnike. Biti tužitelj činilo mi se podjednako pojednostavljeno i bezlično kao i biti branitelj, a biti sudac bilo je najgrotesknije od svega.

Nisam se mogao zamisliti ni u ulozi činovnika u administraciji; kao pripravnik sam radio u državnoj upravi i njene sam sobe, hodnike, mirise i službenike smatrao sivima, sterilnima i jadnima.

To mi više nije ostavljalo velik izbor u pravnim zanimanjima pa uistinu ne znam što bih radio da mi jedan profesor povijesti prava nije ponudio da radim za njega. Gertrud je rekla da je to bijeg, bijeg od izazova i odgovornosti u životu, i imala je pravo. Pobjegao sam i bio sam sretan što sam pobjegao. Ovo nije zauvijek, govorio sam i njoj i sebi; dovoljno sam mlad da se nakon nekoliko godina povijesti prava čvrsto prihvatim nekog pravnog zanimanja. Ali, bilo je zauvijek. Prvi bijeg nastavljen je drugim kada sam sa sveučilišta prešao na istraživački institut i tamo potražio i pronašao kutak u kojem sam mogao slijediti svoje zanimanje za povijest prava, gdje me nitko nije trebao i gdje nikome nisam smetao.

Ali bijeg ne znači samo pobjeći već i nekamo stići. A prošlost u koju sam stigao kao povjesničar prava, nije bila ništa manje živahna no sadašnjost. Iako mnogi koji sve promatraju sa strane ne misle tako, uopće nije istina da je čovjek samo pasivan promatrač života u prošlosti, a da u sadašnjem aktivno sudjeluje. Baviti se poviješću znači graditi mostove između prošlosti i sadašnjosti, promatrati obje obale i djelovati na svakoj od njih. Jedno od područja koje sam istraživao bilo je pravo u Trećem Reichu, a tu je posebno očito kako se prošlost i sadašnjost isprepleću u životnoj stvarnosti. Bijeg ovdje ne znači baviti se prošlošću, već naprotiv, znači usredotočiti se na sadašnjost i budućnost koja je slijepa za povijesno naslijeđe što nas sve obilježava i s kojim moramo živjeti.

Ne bih želio sakriti zadovoljstvo koje zahvaljujem uranjanju u prošlosti što je za sadašnja zbivanja manje bitna.

Prvi sam put to zadovoljstvo osjetio kad sam radio na zakonima prosvjetiteljstva. Ti su zakoni počivali na uvjerenju da je svijet stvoren u savršenom redu pa da se stoga može i dovesti u savršen red. Bio sam sretan promatrajući kako su iz tog uvjerenja nastajali paragrafi kao svečani čuvari savršenog reda, kako su pridodavani već postojećim zakonima, svojom ljepotom htjeli dokazati svoju istinitost. Dugo sam vjerovao da je tijekom pravne povijesti postignut napredak, da usprkos strahovitim porazima i koracima unatrag postoji razvoj prema višem stupnju ljepote i istine, promišljenosti i čovječnosti. Otkad mi je postalo jasno da je to uvjerenje samo obmana, poigravam se jednom drugačijom vizijom o tijeku pravne prošlosti. U toj je viziji tijek te prošlosti usmjeren prema određenom cilju koji, kad se jednom nakon mnogobrojnih potresa, stranputica i zasljepljenosti, do njega dođe, predstavlja samo početak, početak iz kojeg je cilj proizišao i iz kojeg, netom je postignut, mora ponovo proizići.

U to sam vrijeme ponovo počeo čitati Odiseju, koju sam prvi put pročitao u školi i u sjećanju

zadržao kao priču o povratku kući. Ali nije to bila priča o povratku kući. Kako bi Grci, koji su znali da čovjek u svom životu nikad ne ulazi dva puta u istu rijeku, uopće vjerovali u povratak? Odisej se nije vratio da bi ostao, već ponovo krenuo na put. Odiseja je priča o putovanju, putovanju koje istovremeno ima i nema svoj cilj, koje je uspješno i uzaludno. A što je drugo povijest prava?

S Odisejom sam počeo. Čitao sam je nakon što smo se Gertrud i ja rastali. Noćima sam uspijevaao odspavati tek pokoji sat; ležao bih budan, a kad bih upalio svjetlo i uzeo knjigu, oči bi mi se sklapale, a kad bih knjigu ponovo odložio i ugasio svjetlo, ponovo bih se razbudio. Zato sam čitao naglas. Tada mi se oči nisu sklapale. I dok se u mojim smušenim i polubudnim razmišljanjima o braku, kćerci i životu uopće, što se isprepletano sa sjećanjima i snovima širilo poput beskonačnih krugova, uvijek iznova javljala Hanna, počeo sam čitati za nju.

Sve sam snimao na kasete.

Potrajalo je to mjesecima dok nisam poslao kasete. U početku nisam želio slati samo pojedine dijelove već sam čekao da pročitam i snimim cijelu Odiseju. Potom sam počeo dvojiti u Hanninu zainteresiranost za Odiseju, pa sam snimio i ono što sam čitao nakon nje, Schnitzlerove i Čehovljeve priče. Kad su kasete bile snimljene, nikako se nisam mogao prisiliti da nazovem nekoga na sud pod čiju je jurisdikciju potpadao Hannin slučaj i saznam gdje izdržava kaznu. Naposljetku sam ipak uspio saznati Hanninu adresu u jednom zatvoru nedaleko od grada, u kojem je održan proces i u kojem je osuđena, pa sam spremio kasetofon i kasete, složene po brojevima od Čehova preko Schnitzlera do Homera. Potom sam joj poslao paket s kasetolbom i kasetama.

Nedavno sam pronašao bilježnicu u koju sam upisivao sve ono što sam godinama snimao za Hannu. Prvih dvanaest naslova je vjerojatno uneseno istovremeno; gotovo je sigurno da sam u početku samo čitao, a potom sam primijetio da bez bilježaka neću uspjeti zadržati pregled nad pročitanim naslovima. Pored naslova što su slijedili, ponekad se tu nalazio datum, ponekad i ne, ali i bez njih sam bio potpuno siguran da sam prvu pošiljku poslao Hanni u osmoj, a posljednju u osamnaestoj godini njena tamnovanja. U osamnaestoj je godini prihvaćena njena molba za pomilovanje.

Hanni sam obično čitao ono što sam i sam upravo čitao. Kad sam počeo naglas čitati Odiseju, mnogo sam se teže uspijevaao usredotočiti na sam tekst no što bi to bio slučaj da sam čitao samo za sebe. No i to je prošlo samo od sebe. Istina, čitanje naglas mi je oduzimalo mnogo više vremena, ali mi je zato pročitano djelo mnogo dulje ostajalo u sjećanju. Još se i danas nekih stvari dobro sjećam.

Čitao sam joj i ono što sam već poznavao i volio. Kellera i Fontanea, Heinea i Morikea - bili su to pisci čija je djela Hanna dobivala u velikim količinama. Dugo se nisam mogao odlučiti na čitanje pjesama, ali mi je to poslije činilo veliko zadovoljstvo, a istovremeno sam cio niz pročitanih pjesama naučio napamet. Znam ih još i danas.

Sve u svemu, naslovi u bilježnici upućivali su na nepovjerenje građanskog obrazovanja. Ne sjećam se da sam si ikad postavio pitanje bi li trebalo krenuti dalje od Kafke, Frischa, Johnsona, Ingeborg Bachmann i Lenza i čitati eksperimentalnu književnost, književnost u kojoj ne mogu prepoznati prošlost i ne volim nijedan od likova. Po meni, eksperimentalna književnost eksperimentira sa čitateljem, a takvo što nije bilo nužno ni Hanni ni meni.

Kad sam i sam počeo pisati, čitao sam joj i svoje tekstove. Čekao bih da završim diktiranje svog rukom pisanog teksta, preradio bih tekst pisan na stroju i bio spreman za čitanje tek kad bih osjetio da je sve gotovo. A i onda bih čitanjem naglas provjeravao osjećaj koji je tekst budio u meni. Ako nije bio

dobar, još sam uvijek imao priliku sve preraditi i preko stare snimke snimiti novu. Ali nisam to rado činio. Želio sam završiti čitanjem.

Hanna se pretvorila u instancu za koju sam još jednom sakupljao svu svoju snagu, svu svoju kreativnost, svu svoju kritičku maštu. Potom sam rukopis slao izdavaču.

Ni na jednu od kasete nisam snimio nijednu osobnu primjedbu, nisam pitao kako joj je, niti govorio o sebi.

Pročitao bih naslov, ime autora i potom tekst. Kad bi tekst došao do kraja, pričekao bih trenutak, zatvorio knjigu i pritisnuo tipku "stop".

Četvrte godine našeg nijemog odnosa ispunjenog tolikim riječima stigao je pozdrav. "Mali, posljednja je priča bila posebno lijepa. Hvala ti. Hanna."

Papir je bio sa crtama, stranica istrgnuta iz bilježnice i poravnata škarama. Pozdrav je bio ispisan na samom vrhu i zauzimao je tri reda. Napisan je plavom kemijskom olovkom što se razmazivala. Hanna je uložila mnogo snage u pisanje; slova su probijala na sljedeću stranicu. I adresu je napisala s mnogo snage; otisak se mogao vidjeti i na donjoj i na gornjoj polovici papira presavijenog popola.

Na prvi bi se pogled reklo da je riječ o dječjem rukopisu. Ali ono što je u rukopisu djeteta nespretno i nemoćno, ovdje je bilo snažno. Primjećivao se otpor koji je Hanna morala svladati da bi crte spajala u slova a slova u riječi. Dječja ruka lako skrene s onog što piše, pa je treba prisiliti da zadrži liniju pisanja. Hannina ruka nije željela nikuda skrenuti, a ipak ju je trebalo prisiljavati da ide naprijed. Crte koje su oblikovale slova bile su uvijek iznova prekidane, na uzlaznim putanjama, na silaznim putanjama, ispred lukova i zavijutaka. Oko svakog se slova vodila nova borba, svako je slovo bilo nagnuto na jednu stranu ili uspravno, a vrlo često i potpuno pogrešne visine i širine.

Kad sam piočitao pozdrav, obuzela me sreća i veselje. - Ona piše, ona piše!

Pročitao sam sve što sam proteklih godina uspio pronaći o nepismenosti. Znao sam sve o bespomoćnosti u najobičnijim životnim situacijama, pri pronalaženju puta ili adrese, pri odabiranju jela u restoranu, sve o strepnjama s kojima nepismeni čovjek prati postojeće predloške i provjerene postupke, i sve o energiji koju zahtijeva prikrivanje te nesposobnosti čitanja i pisanja i njeno odvajanje od stvarnog života. Biti nepismen znači biti maloljetan. Time što je Hanna skupila hrabrost i naučila čitati i pisati, učinila je prosvjetiteljski korak, korak od maloljetnosti do punoljetnosti.

Potom sam promatrao Hannin rukopis i vidio koliko ju je snage i borbe pisanje stajalo. Bio sam ponosan na nju. No istovremeno sam bio i žalostan zbog nje, žalostan zbog njena zakašnjelog i promašenog života, žalostan zbog zakašnjelosti i promašenosti života uopće.

Mislio sam, ako se propusti pravo vrijeme, ako si netko nešto predugo uskraćuje, ako je nekome nešto predugo uskraćivano, da sve stiže prekasno, čak i onda kad se u ostvarenje uloži mnogo snage, a rezultat dočeka s velikim veseljem. Ili možda ne postoji "prekasno", nego samo "kasno", a "kasno" je ipak bolje nego "nikad"? Ne znam.

Nakon prvog pozdrava redovito su stizali i drugi. Uvijek je to bilo tek nekoliko redaka, zahvala, želja da od istog autora čuje još neko djelo ili, naprotiv, više ni jedno, primjedba o nekom piscu ili pjesmi ili pripovijetki ili liku iz nekog romana, zapažanje iz zatvora. "U dvorištu već cvatu forzicije", ili "Sviđa mi se što ljetos ima toliko oluja", ili "S prozora vidim kako se ptice spremaju za let na jug"; često su me tek Hannine primjedbe o forzicijama, ljetnim olujama i jatima ptica potakle da ih i primijetim. Njene su primjedbe o književnosti često bile začudno precizne.

"Schnitzler laje, Stefan Zweig je krepani pas", ili: "Kelleru treba žena", ili: "Goetheove pjesme su poput malih slika u lijepim okvirima", ili: "Lenz sigurno piše na pisaćem stroju." Kako ništa nije znala o autorima, smatrala ih je našim suvremenicima, sve dok zabluda ne bi postala očita. Bio sam zapanjen

koliko se starije književnosti uistinu može čitati kao da je pisana danas, a onaj tko ništa ne zna o povijesti tek je u stanju da životne okolnosti ranijih vremena jednostavno vidi kao životne uvjete nekih dalekih zemalja.

Ja Hanni nikad nisam pisao; ali sam joj uvijek iznova čitao. Kad sam godinu dana boravio u Americi, kasete sam joj slao odande. Kad bih otputovao nekamo na odmor ili imao uistinu mnogo posla, trebalo mi je malo više vremena da snimim sljedeću kasetu; nisam odredio nikakav određen ritam, već sam kasete slao svaki tjedan ili svaka dva tjedna, ili tek nakon tri do četiri tjedna. Nikad se nisam bavio mišlju da Hanna sad, kad i sama zna čitati, više ne treba moje kasete. Možda je sama i čitala? Ali, čitati joj bio je moj način da joj se obraćam, da razgovaram s njom.

Sačuvao sam sve njene pozdrave. Rukopis se mijenjao. Prvo je prisilila slova da se sva nagnju na istu stranu i budu pravilne visine i širine. Nakon što je to svladala, rukopis joj je postao lakši i sigurniji. Tečan nije bio nikad.

Ali dobio je nešto od stroge ljepote koja krasi rukopise starijih ljudi koji su u životu vrlo malo pisali.

U ono vrijeme nisam uopće razmišljao o tome da će Hanna jednog dana izići iz zatvora. Izmjena pozdrava i kasete bilo je nešto toliko uobičajeno i normalno, a Hanna na taj slobodan način istovremeno i bliska i daleka, da se to stanje po meni moglo protegnuti unedogled. Znam, bilo je to lako i sebično.

Onda je došlo pismo od upraviteljice zatvora.

"Gospođa Schmitz i Vi se već godinama dopisujete. To je jedini dodir koji gospoda Schmitz ima s vanjskim svijetom, pa Vam se stoga obraćam, iako nisam sigurna koliko ste uistinu bliski i jeste li joj rođak ili prijatelj.

Sljedeće će godine gospođa Schmitz ponovo podnijeti zahtjev za pomilovanje, a ja sam uvjerena da će joj ovaj put taj zahtjev biti pozitivno riješen. U tom će slučaju ona brzo izići - nakon osamnaest godina zatvora. Naravno da joj mi možemo naći ili, bolje rečeno, pokušati naći stan i posao; iako je potpuno zdrava i iako je u našoj šivaonici pokazala veliku spretnost, u njenim će godinama biti teško naći posao. Najbolje bi bilo kad bi se, umjesto nas, o tome pobrinuli rođaci ili prijatelji, koji će biti u njenoj blizini, koji će je pratiti i davati joj podršku. Ne možete ni zamisliti kako osamljen i bespomoćan čovjek može biti kad iziđe nakon osamnaest godina zatvora na slobodu.

Gospoda Schmitz je prilično samostalna i snašla bi se i sama. Bilo bi dovoljno kad biste joj našli mali stan i posao, prvih je tjedana i mjeseci povremeno posjećivali i pozivali u goste i pobrinuli se da sazna za sve što se nudi u crkvenoj zajednici, pučkim sveučilištima, mjestima za edukaciju obitelji itd. Osim toga, nije nimalo lako nakon osamnaest godina prvi put otići u grad, kupovati, obraćati se vlastima, odlaziti u restoran. Uz pratnju i podršku mnogo je lakše.

Primijetila sam da ne posjećujete gospodu Schmitz. Da je posjećujete, ne bih vam pisala, već bih Vas prvom prilikom pozvala na razgovor. Sad ne ide drugačije nego da je posjetite prije otpuštanja. Molim Vas da mi se tom prilikom javite."

Pismo je završavalo srdačnim pozdravima koje nisam pripisivao sebi već činjenici što je upraviteljica bila osjećajna žena. Već sam bio čuo za nju; ustanova koju je vodila smatrana je neuobičajenom, a njen se glas slušao pri donošenju odluka o pitanjima reforme izdržavanja kazne. Pismo mi se svidjelo.

Ali, nije mi se svidjelo ono što me čekalo. Naravno da sam se morao pobrinuti za posao i stan, što sam i učinio.

Prijatelji, koji su u svojoj kući imali stan što ga nisu ni koristili ni iznajmljivali, bili su spremni za malu najamninu ustupiti ga Hanni. Krojač, Grk kod kojeg sam ponekad naručivao odijela, želio je zaposliti Hannu; njegova sestra, s kojom je vodio krojačku radionicu, vratila se u Grčku. Mnogo, mnogo prije no što je Hanna išta mogla započeti s tim, pobrinuo sam se za socijalnu i edukativnu ponudu raznih crkvenih i svjetovnih ustanova. Ali posjet Hanni uvijek sam iznova odgađao.

Baš zato što mi je na tako slobodan način istovremeno bila i bliska i daleka, nisam je želio posjetiti. Imao sam osjećaj da mi samo na realnoj distanci može biti ono što mi je nekad bila. Bojao sam se daje mali, jednostavni, skroviti svijet pozdrava i kasete previše umjetan i ranjiv da bi mogao podnijeti realnu

blizinu. Kako bismo se uopće mogli sresti licem u lice a da na vidjelo ne iziđe sve ono što se zbilo između nas.

Tako je prošla i godina dana a da nisam otišao u zatvor. Upraviteljica zatvora dugo mi se nije javljala; pismo u kojem sam je obavijestio o situaciji u vezi sa stanom i poslom, ostalo je neodgovoreno. Vjerojatno je računala s tim da ćemo razgovarati kad dođem posjetiti Hannu. Nije mogla znati da ja ne samo što sam odgađao taj posjet, već sam ga i izbjegavao. No, konačno je pala odluka o Hanninu pomilovanju i otpuštanju, pa me upraviteljica nazvala. Bi li sada mogao doći? Hanna izlazi za tjedan dana.

Sljedeće sam nedjelje otišao k njoj. Bio je to moj prvi posjet zatvoru. Na ulazu su me provjerili, a na putu kroz zatvor mnoga su se vrata otključavala i zaključavala. Ali, građevina je bila nova i svijetla, u unutrašnjem su dijelu vrata bila širom otvorena, a žene se slobodno kretale. Na kraju hodnika nalazila su se vrata što su vodila na malu livadu s cvijećem i drvećem. Ogledao sam se. Čuvarica koja me vodila pokazala je na obližnju klupu u sjeni kestena.

Hanna? Žena na klupi je Hanna? Sijeda kosa, lice s dubokim okomitim borama na čelu, obrazima, oko usta i teško tijelo. Na sebi je imala svijetloplavu haljinu, preusku na grudima, trbuhu i bokovima. Ruke su joj ležale u krilu, držala je knjigu. Nije čitala. Preko ruba svojih naočala za čitanje promatrala je ženu, koja je nekolikim vrapčićima dobacivala mrvice kruha. Onda je primijetila da ju netko promatra i okrenula se meni.

Vidio sam iščekivanje na njenu licu, vidio sam kako ga obasjava radost kad me prepoznala, vidio sam kako očima pretražuje moje lice dok joj prilazim, vidio sam kako joj oči traže, pitaju, nesigurno i ranjivo gledaju, i vidio sam kako joj se lice gasi. Kad sam došao do nje, nasmiješila se prijaznim, umornim smiješkom.

- Narastao si, mali.

Sjeo sam do nje, a ona me uzela za ruku.

Prije sam posebno volio njen miris. Uvijek je svježije mirisala: netom okupana ili po čistom rublju ili po svježem znoju ili netom ljubljena. Ponekad je koristila parfem, ne znam koji, i čak je i taj miris bio svježiji od svakog drugog. Ispod tih svježih mirisa nazirao se još jedan, težak, taman, opor miris. Često sam je mirisao poput znatiželjne životinje, počinjao na vratu i ramenima, koja su mirisala svježije, između dojki sam udisao miris svježeg znoja koji se pod rukama miješao s tim drugim mirisom, pronalazio ga gotovo čistog oko struka i trbuha, a između nogu s voćnom primjesom koja me uzbuđivala, mirisao sam joj i noge i stopala, butine, na kojima se teški miris gubio, mjesta iza koljena, ovlaš prošarana mirisom svježeg znoja i stopala s mirisom sapuna ili uštavljene kože ili umora. Leđa i ruke nisu joj posebno mirisali, nisu mirisali ni na šta, a ipak su mirisali na nju, na dlanovima je bio miris dana i posla: tinte s vozničkih karata, metalnog rukohvata, luka ili mesa ili pečene masti, sapuna za rublje ili topline glačala. Ako ih je oprala, ruke u početku nisu otkrivala ništa od toga. Ali, sapun je samo pokrivao mirise i nakon nekog su vremena ponovo bili tu, slabi, stopljeni u jedan jedini dnevni i radni miris, u miris s kraja radnog dana, miris večeri, povratka i boravka u kući.

Sjedio sam pored Hanne i mirisao staru ženu. Ne znam od čega se sastoji taj miris, miris koji sam poznavao od baka i starih tetaka i koji poput prokletstva visi u svim sobama i hodnicima staračkih domova. Hanna je bila premlada za njega.

Primaknuo sam joj se. Primijetio sam da sam u prvi mah razočarao, pa sam to sad htio popraviti.

- Drago mi je što ćeš izići.

- Je li?

- Da, i radujem se što ćeš biti u blizini.

Pričao sam joj o stanu i poslu koje sam joj pronašao, o kulturnoj i socijalnoj ponudi u našoj gradskoj četvrti, o gradskoj knjižnici.

- Čitaš li mnogo?

- Poprilično. Ljepše je kad ti netko čita.

Pogledala me.

- S tim je sad kraj, zar ne?

- Zašto bi sad s tim trebalo biti kraj?

Ali, nisam više vidio sebe ni kako snimam kasete za nju, ni kako se sastajem s njom i čitam joj.

- Bio sam toliko sretan i začuđen što si naučila čitati. I kakva si mi lijepa pisma pisala!

To je bila istina; divio sam joj se i radovao se da je čitala i da mi je pisala. Ali, jasno sam osjećao koliko su moje divljenje i radost neprimjereni svemu onome što je Hanna morala uložiti u to da nauči čitati i pisati, koliko mi je to zapravo bilo sporedno kad se ni jednom nisam uspio pokrenuti da joj odgovorim, da je posjetim, da porazgovaram s njom. Hanni sam odredio jednu malu nišu, nišu koja mi je bila izuzetno važna, koja mi je nešto davala i za koju sam nešto činio, ali joj nisam dao mjesto u svom životu.

A zašto bih joj uopće trebao dati mjesto u svom životu? Uzbudivao sam se zbog savjesti koja me pekla pri pomisli da sam je ograničio samo na jednu nišu.

- Zar nisi prije procesa nikad mislila o onome o čemu se u procesu govorilo? Mislim, jesi li ikad o tome razmišljala dok smo bili zajedno, dok sam ti čitao?

- Muči li te to jako?

Ali nije čekala na odgovor.

- Uvijek sam imala osjećaj da me ionako nitko ne razumije, da nitko ne zna tko sam i što me ponukalo da učinim ovo ili ono. I, znaš, kad te nitko ne razumije, onda nitko i ne može od tebe tražiti opravdanje. Ali mrtvi mogu. Oni razumiju. Radi toga uopće nisu morali biti prisutni, ali ako jesu, onda razumiju osobito dobro. Ovdje u zatvoru mnogo su vremena provodili sa mnom. Dolazili su svaku noć, željela ih ja ili ne. Prije procesa sam ih, kad bi htjeli doći, još mogla otjerati.

Čekala je hoću li nešto reći na to, ali ništa mi nije padalo na pamet. Prvo sam želio reći da ja ništa ne mogu odagnati. Ali to nije bilo točno; nekog možeš odagnati i tako da ga smjestiš u nišu.

- Jesi li se oženio?

- Bio sam oženjen. Gertrud i ja smo već godinama rastavljeni, a kći nam je u internatu; nadam se da posljednju godinu neće ostati tamo, već da će se preseliti k meni.

Sad sam ja čekao da vidim hoće li i želi li ona nešto pitati. Šutjela je.

- Doći ću po tebe sljedeći tjedan, može?

- Može.

- Sasvim tiho ili može biti malo bučnije i veselije?

- Sasvim tiho.

- Dobro, onda ću doći po tebe sasvim tiho, i bez glazbe i šampanjca.

Ustao sam, ustala je i ona. Gledali smo se. Zvono se oglasilo dvaput i druge su žene već ušle u kuću. Očima je ponovo opipavala moje lice. Zagrlio sam je, ali nije to bio onaj pravi osjećaj.

- Pazi na sebe, mali.

- I ti na sebe.

Tako smo se oprostili još prije no što smo se u hodniku morali rastati.

Sljedećeg sam tjedna bio posebno zauzet. Ne znam više jesam li bio pod pritiskom termina predavanja na kojem sam radio, ili sam možda samo bio pod pritiskom rada i uspjeha.

Predodžba s kojom sam započeo raditi na predavanju, nije vrijedila ništa. Kad sam je počeo provjeravati, nailazio sam, upravo na mjestima gdje sam očekivao smisao i dosljednost, na slučajnosti jednu za drugom.

Umjesto da sam se pomirio s tim, tražio sam dalje, u žurbi, u grču, u strahu, kao da će s mojom predodžbom o stvarnosti i ona sama pokleknuti, pa sam bio spreman izokrenuti nalaze, razgraditi ih i umanjiti njihovo značenje. Zapao sam u stanje neuobičajenog nemira, zaspao bih doduše, kad bih kasno legao, ali bih već nakon nekoliko sati bio potpuno budan i mučio se sve dok ne bih odlučio ustati i dalje čitati ili pisati.

Obavio sam također sve pripreme vezane uz otpuštanje Hanne iz zatvora. Namjestio sam joj stan namještajem Ikea is nekoliko starijih komada, predbilježio je kod grčkog krojača i potražio najnovije obavijesti o socijalnoj i obrazovnoj ponudi. Kupio sam joj hranu, na police poslao knjige i objesio slike na zidove. Pozvao sam vrtlara da uredi mali vrt što je okruživao terasu ispred dnevne sobe. I to sam radio na neuobičajeno žuran i žustar način; bilo mi je svega dosta.

Ili, bolje rečeno, bilo mi je taman dovoljno da ne mislim na sastanak s Hannom. Samo ponekad, dok bih vozio, ili umoran sjedio za pisaćim stolom, ili budan ležao u krevetu, ili boravio u Hanninu stanu, misli bi o tom sastanku bivale sve jače, a sjećanje se budilo. Vidio sam je na klupi, pogleda uprtog u mene, vidio sam je na bazenu, lica okrenutog meni, i ponovo me obuzeo osjećaj da sam je izdao i ogriješio se o nju. I ponovo sam se pobunio protiv tog osjećaja i optužio je, a način na koji se izvukla iz svoje krivnje smatrao jeftinim i prejednostavnim. Zahtijevati zadovoljštinu samo za mrtve, krivnju i kajanje svesti na loš san i ružne snove - a gdje su živi? Ali, ono na što sam mislio nisu bili živi općenito, nego ja sam. Zar nisam i ja imao pravo zatražiti zadovoljštinu od nje? Gdje sam tu ja?

Poslije podne, dan prije no što sam krenuo po nju, nazvali su me iz zatvora. Prvo sam porazgovarao s upraviteljicom.

- Pomalo sam nervozna. Znete, nije uobičajeno da netko izlazi nakon tako dugog tamnovanja, a da i prije nije bio vani, barem koji sat ili dan. Gospođa Schmitz je to odbijala.

Sutra joj neće biti nimalo lako.

Spojili su me s Hannom.

- Razmisli što bismo sutra mogli raditi. Želiš li odmah kući ili bi radije prošetala šumom ili uz rijeku?

- Razmislit ću. Još si uvijek pun velikih planova, zar ne?

To me razljutilo. Razljutilo me jednako kao kad bi mi djevojke ponekad rekle da nisam dovoljno spontan, da previše djelujem mozgom umjesto da to činim trbuhom.

U mojoj je šutnji nazrela ljutnju, pa se nasmijala.

- Ne ljuti se, mali, nisam mislila ozbiljno.

Na klupi u vrtu sam vidio Hannu kao staricu. Izgledala je kao starica i mirisala je kao starica. Ali uopće nisam obraćao pažnju na njen glas. Glas joj je i dalje bio mlad.

Sutradan je ujutro Hanna bila mrtva. Objesila se u zoru.

Kad sam došao, odveli su me do upraviteljice. Prvi sam je put vidio, nisku, mršavu ženu tamnoplave kose, s naočalama. Djelovala je neugledno, sve dok nije progovorila, sa snagom i toplinom, sa strogim pogledom i energičnim pokretima ruku. Postavila mi je pitanje vezano uz moj jučerašnji razgovor s Hannom i naš sastanak od prošlog tjedna. Jesam li nešto naslutio, uplašio se nečega? Zanimjeko sam. Nije postojala ni slutnja ili bojazan koju bih možda namjerno potisnuo.

- Odakle je poznajete?

- Stanovali smo u susjedstvu.

Upitno me pogledala i dala na znanje da bih morao reći još nešto više.

- Stanovali smo u susjedstvu, upoznali smo se i sprijateljili. Kao mladi student, posjećivao sam proces na kojem je osuđena.

- Kako to da ste gospođi Schmitz slali kasete? Šutio sam.

- Znali ste da je nepismena, zar ne? Otkud ste to znali?

Slegao sam ramenima. Nisam znao što bi se nje ticala Hnnina i moja priča. U prsima i grlu su mi se nakupljale suze i obuzeo me strah da neću moći govoriti. Nisam želio zaplakati pred njom.

Vjerojatno je primijetila kako mi je.

Dođite sa mnom, pokazat ću vam ćeliju gospođe Schmitz.

Išla je ispred mene, ali se uvijek iznova okretala da me obavijesti o nečemu ili da mi nešto objasni. Ovdje su teroristi izvršili napad, ovdje je krojačnica u kojoj je Hanna radila, ovdje je Hanna jednom sudjelovala u štrajku sjedenjem, sve dok nisu ponovo vratili sredstva za održavanje zatvorske knjižnice, ovdje je put za knjižnicu.

Ispred ćelije je zastala.

- Gospođa Schmitz nije spremila svoje stvari. Pred vama je ćelija onakva kakva je bila za njena boravka ovdje.

Krevet, ormar, stol i stolica, na zidu iznad stola polica, a u kutu iza vrata umivaonik i zahodska školjka. Umjesto prozora, staklena cigla. Stol je bio prazan. Na polici su stajale knjige, budilica, plišani medvjedić, dvije šalice, instant-kava, limenke sa čajem, kasetofon i kasete s mojim snimkama, složene u dvije niske ladice.

- To nije sve.

Upraviteljica je pratila moj pogled.

- Gospođa Schmitz je uvijek posuđivala nekoliko kaseti službi za pomoć slijepim zatvorenicima.

Prišao sam polici. Primo Levi, Ehe Wiesel, Tadeusz Borowski, Jean Amery - književnost žrtava uz autobiografske zapise Rudolfa Hessa, izvještaj Hanne Arendts o Eichmannu u Jeruzalemu i znanstveni

radovi o konc-logorima.

- Je li Hanna to čitala?

- U svakom slučaju promišljeno je naručivala ove knjige. Već sam joj prije više godina morala pribaviti opću bibliografiju o konc-logorima, a onda me, prije jedne ili dvije godine, zamolila da joj pronađeni knjige o ženama u logorima, o zatočenicama i nadglednicama. Pisala sam Institutu za suvremenu povijest, odakle sam dobila odgovarajuću specijaliziranu bibliografiju. Čim je gospođa Schmitz naučila čitati, počela je čitati o konc-logorima.

Iznad kreveta su visjele mnoge male slike i papirići. Kleknuo sam na krevet i čitao. Bili su to citati, pjesme, kratke obavijesti, čak i kuharski recepti, koje je Hanna bilježila ili izrezivala poput sličica iz novina i časopisa.

"Plava vrpca proljeća ponovo se vije zrakom", "Sjene oblaka hitaju preko polja" - sve su te pjesme bile ispunjene ljubavlju i čežnjom za prirodom, a sličice su prikazivale šumu u proljetnom zelenilu, livade pokrivene cvijećem, jesensko lišće i drveće, pašnjak uz potok, trešnjino drvo prekriveno crvenim zrelim trešnjama, kesten obojen žutim i narančastim plamenom jesenskih boja. Na jednoj novinskoj fotografiji bili su prikazani jedan stariji i jedan mlađi muškarac u tamnim odijelima, kako se rukuju. U mlađem muškarcu što se poklonio pred starijim prepoznao sam sebe. Bio sam maturant i na maturantnoj svečanosti mi je ravnatelj uručio nagradu. Bilo je to dugo nakon što je Hanna napustila grad. Je li to značilo da se ona koja nije znala čitati još onda pretplatila na lokalne novine u kojima je slika objavljena? U svakom slučaju, uložila je nemali trud da sazna za tu fotografiju i da je dobije. Je li ju imala za vrijeme procesa, je li ju držala uza se? Ponovo sam osjetio kako mi suze preplavljaju grudi i grlo.

- Učila je čitati s vama. U knjižnici je posuđivala knjige koje ste joj snimili na kasete i riječ po riječ, rečenicu po rečenicu, pratila sve što je čula. Kasetofon nije dugo izdržao stalno ukapčanje i iskapčanje, stalno prematanje kasete, kvario se, stalno ga je morala slati na popravak, a kako je za to bilo potrebno moje odobrenje, konačno sam saznala što to gospođa Schmitz radi. Prvo nije željela govoriti ni o čemu, ali kad je počela i pisati, zamolila me da joj nabavim knjigu o pisanju, nije više imalo smisla ništa skrivati. Bila je zapravo i ponosna što je uspjela, željela je s nekim podijeliti svoju sreću.

Dok je govorila, ja sam i dalje pogledom prelazio preko slika i papirića i borio se sa suzama. Kad sam se okrenuo i sjeo na krevet, rekla je:

- Stalno se nadala da ćete joj pisati. Poštu je dobivala samo od vas. Kad bi se pošta dijelila, pitala je: "Nema pisma za mene?" ali nije mislila na paketić u kojem su stizale kasete. Zašto joj nikad niste pisali?

Ponovo sam šutio. Ne bih bio u stanju govoriti, samo bih zamuckivao i plakao.

Otišla je do police, dohvatila limenku od čaja, sjela do mene i iz džepa izvukla presavijeni papir.

- Ostavila mi je pismo, neku vrstu testamenta. Pročitat ću vam ono što se tiče vas.

Otvorila je list.

- U ljubičastoj limenci ima još novca. Dajte ga Michaelu Bergu; neka ga on, zajedno s onih 7000 maraka što su na štednoj knjižici, dade kćeri koja je zajedno s majkom preživjela požar u crkvi. Ona neka odluči što će s novcem. I recite mu da ga pozdravljam.

Nije mi dakle ostavila nikakvu poruku. Je li me željela povrijediti? Je li me željela kazniti? Ili joj je duša toliko umorna da je uspjela obaviti i napisati samo ono najnužnije?

- Kakva je bila sve te godine - pričekao sam da skupim hrabrost - a kakva posljednjih dana?

- Godinama je ovdje živjela kao u samostanu. Kao da se dobrovoljno povukla ovamo, kao da se dobrovoljno pokorila ovdašnjim pravilima, kao da je pomalo jednoličan posao bio svojevrsna meditacija. Uživala je velik ugled kod ostalih žena prema kojima je bila prijateljski raspoložena, ali uvijek na određenoj distanci. I više zapravo, slovila je kao autoritet, pitali su je za savjet kad je bilo problema, a kad bi se umiješala u neku razmiricu, prihvaćali su njenu odluku. Sve dok se prije nekoliko godina nije zapustila. Uvijek je držala do sebe, usprkos svojoj krupnoj građi, bila je vitka i održavala gotovo bolesnu čistoću. Tad je počela više jesti, rijetko se prala, udebljala se i počela zaudarati. Ali nije djelovala ni nesretno ni nezadovoljno. Činilo se zapravo kao da joj povlačenje u samostan nije dovoljno, kao da je i u samostanu još uvijek previše udobno i brbljavo, i kao da se mora povući još dublje, u osamljenu ćeliju, u kojoj je nitko neće primijetiti i u kojoj izgled, odjeća i mirisi nemaju više nikakve vrijednosti. Ne, mislim da je pogrešno reći da se predala. Jednostavno je iznova odredila svoje mjesto, i to na način koji je bio predodređen za nju, ali se više nije doimao ostalih žena.

- A posljednji dani?

- Bila je kao i uvijek.

- Mogu li je vidjeti?

Kimnula je glavom, ali je i dalje ostala sjediti.

- Može li nekome svijet tijekom godina samoće postati toliko nepodnošljiv? Može li se čovjek radije ubiti nego izići iz samostana, i iz samoće se ponovo vratiti u svijet?

Okrenula se meni.

- Gospođa Schmitz nije napisala zašto se ubila. A vi mi ne želite reći što je to bilo između vas dvoje i što je možda dovelo do toga da se gospođa Schmitz ubila noć prije vašeg dolaska po nju.

Ponovo je presavila papir, stavila ga u džep, ustala i poravnala suknju.

- Znete, njena me smrt duboko pogodila i trenutno sam bijesna, i na gospođu Schmitz i na vas.

Ponovo je krenula ispred mene, ovaj pul bez riječi.

Hanna je ležala u sobici na bolesničkom odjelu. Jedva smo stali između zida i odra. Upraviteljica je odgrnula pokrivač.

Hanni je oko glave bio zavezan rubac koji je sprečavao bradu da se objesi uslijed mrtvačke ukočenosti. Lice joj nije bilo ni spokojno ni ispunjeno patnjom. Izgledalo je ukočeno i mrtvo. Dugo sam je promatrao i odjednom se na mrtvom licu pojavilo nešto živo, na starome nešto mlado. Tako je vjerojatno bilo starim bračnim parovima; za nju u starom čovjeku ostaje sačuvan mladić, a za njega u starici ljepota i ponos mlade žene. Kako već prije tjedan dana nisam primijetio taj sjaj?

Nisam morao plakati. Kad me upraviteljica nakon nekoliko trenutaka upitno pogledala, kimnuo sam i ona je ponovo navukla pokrivač preko Hannina lica.

Bila je već jesen kad sam ispunio Hannin zahtjev. Kći je živjela u New Yorku, pa sam odabrao stručni skup u Bostonu kao povod da joj odnesem taj novac: ček na iznos sa štedne knjižice i limenku od čaja s gotovinom.

Pisao sam joj, predstavio se kao povjesničar prava i spomenuo proces. Bio bih zahvalan ako bih mogao razgovarati s njom. Pozvala me na čaj.

Vlakom sam otputovao iz Bostona u New York. Šume su bile okićene smeđom, žutom, narančastom, crvenosmeđom i smeđec-rvenom, plamenom, jarkocrvenom bojom i bojom javora. Sjetio sam se slika s jesenskim motivima iz Hannine ćelije. Kad me kotrljanje kotača i ljuljanje vagona zamorilo, sanjao sam Hannu i sebe u nekoj kući na jesenski šarenim brežuljcima, kroz koje je prolazio vlak. Hanna je bila starija no u vrijeme kad sam je upoznao, i mlađa no u vrijeme kad sam je ponovo sreo, starija od mene, ljepša no prije, s godinama još opuštenija u svojim kretnjama, a u svom tijelu još više kao kod kuće no prije. Vidio sam je kako izlazi iz automobila, uzima vrećice s namirnicama, vidio sam je kako kroz vrt ide prema kući, kako odlaže vrećice i ispred mene se penje uza stube. Čežnja za Hannom bila je tolika da sam osjetio bol. Pokušavao sam se obraniti od te čežnje, protivio se, znao da nikako ne odgovara ni Hanninoj ni mojoj stvarnosti, našim godinama, uvjetima u kojima smo živjeli. Kako bi Hanna, koja nije govorila engleski, živjela u Americi? Pa ni auto nije znala voziti.

Probudio sam se svjestan da je Hanna mrtva. Znao sam također da se čežnja uhvatila nje, ali da nije upućena njoj. Bila je to čežnja za povratkom kući.

Kći je živjela u New Yorku, u maloj ulici u blizini Central Parka. Ulica je s obje strane bila obrubljena starim kućama u nizu, izgrađenim od tamnog pješčenjaka, do čijih su ulaza vodile stube od istog takvog kamena. To je davalo strogu sliku, kuća do kuće, fasade gotovo jednake, stube do stuba, drvoređ, nedavno posađen u pravilnim razmacima, s malobrojnim žutim listovima na tankim granama.

Kći je poslužila čaj ispred velikih prozora s pogledom na male vrtove iza kuća, od kojih su neki bili zeleni i šareni, a neki samo gomila starudije. Čim smo sjeli, i čaj bio poslužen, šećer dodan i promiješan, prešla je s engleskog, na kojem me pozdravila, na njemački:

- Što vas dovodi k meni?

Nije me pitala ni ljubaznim ni neljubaznim tonom; ton je bio izrazito nepristran. Sve je na njoj djelovalo nepristrano, držanje, gestikuliranje, odjeća. Lice nije odavalo nikakvu određenu starost. Tako izgledaju lica poslije zatezanja bora. A možda se ukočilo zbog prijašnjih patnji i boli - bezuspješno sam se pokušao prisjetiti njena lica za vrijeme procesa.

Ispričao sam joj o Hanninoj smrti i njenoj želji.

- Zašto ja?

- Pretpostavljam zato što ste jedini preživjeli.

- Što da radim s tim?

- Bilo što za što smatrate da ima smisla.

- I da na taj način gospođi Schmitz udijelim oprost?

Prvo sam želio zaniijekati, ali Hanna je uistinu mnogo tražila, godine zatočeništva nisu mogle biti dovoljna pokora; Hanna im je i sama željela dati smisao, a željela je da joj to netko i prizna. To sam i rekao.

Zavrtjela je glavom. Nije mi bilo jasno da li želi odbiti moje objašnjenje ili Hanni želi uskratiti priznanje.

- Zar joj ne možete udijeliti priznanje bez oprosta?

Nasmijala se.

- Voljeli ste je, zar ne? Kakav je zapravo bio vaš odnos s njom?

Trenutak sam oklijevao.

- Čitao sam joj. Počelo je kad sam bio petnaestogodišnjak, a nastavilo se kad je bila u zatvoru.

- Kako ste...

- Slao sam joj kasete. Gospođa Schmitz je gotovo cijeli život bila nepismena; tek je u zatvoru naučila čitati i pisati.

- Zašto ste sve to radili?

- Kad mi je bilo petnaest godina, imali smo vezu.

- Hoćete reći da ste spavali zajedno?

- Da.

- Kako je ta žena bila okrutna! Jeste li ikad nadvladali to što vas je kao petnaestogodišnjaka... Ne, pa sami ste rekli da ste joj ponovo počeli čitati dok je bila u zatvoru. Jeste li se ikad ženili?

Kimnuo sam.

- Brak je bio kratak i nesretan i više se niste ženili, a dijete, ako ga je bilo, sad je u internatu?

- To vrijedi i za tisuće drugih; za to nije potrebna gospođa Schmitz.

- Jeste li ikad, dok ste kontaktirali s njom proteklih godina, imali osjećaj da ona zna što Vam je učinila?

Slegao sam ramenima.

- U svakom slučaju, znala je što je učinila drugima u logoru i za vrijeme marša. Nije mi to samo rekla, posljednjih se godina u zatvoru intenzivno time bavila.

Ispričao sam joj sve ono što je meni rekla upraviteljica.

Ustala je i velikim koracima ushodala se po sobi.

- O kojoj je svoti riječ?

Otišao sam do predsoblja gdje sam ostavio svoju torbu i vratio se s čekom i limenkom za čaj.

- Izvolite.

Pogledala je ček i potom ga odložila na stol. Limenku je otvorila, i ispraznila je, ponovo je zatvorila i zadržala je u ruci, pogleda čvrsto uprtog u nju.

- Kao djevojčica sam imala jednu limenku za čaj u koju sam skrivala svoje blago. Ne ovakvu, iako je

ovakvih limenki bilo već i onda, već jednu s natpisom na ćirilici, na kojoj se poklopac nije utiskivao već prevlačio preko ruba. Ponijela sam je sobom u logor, ali mi je jednog dana ukradena.

- Što je bilo u njoj?

- Ma što! Čuperak dlaka naše pudlice, ulaznice za operu na koju me vodio otac, prsten koji sam negdje osvojila ili pronašla u nekom pakiranju - limenku mi nisu ukrali radi onoga što je bilo u njoj. Sama limenka, kao i ono što je čovjek mogao učiniti s njom, u logoru je bila izuzetno vrijedna.

Spustila je limenku na ček.

- Imate li neki prijedlog kako bi se mogao iskoristiti ovaj ček? Iskoristiti ga za nešto što ima veze s holokaustom, uistinu mi nalikuje na oprost koji niti mogu niti želim udijeliti.

- Za nepismene, za one koji žele naučiti čitati i pisati. Sigurno postoje zaklade, udruge i društva od sveopće koristi kojima bi se novac mogao dati.

- Sigurno postoje. Razmišljala je.

- Postoji li odgovarajuće židovsko udruženje?

- Možete biti sigurni, ako postoji neko udruženje za nešto, da onda postoji i židovsko udruženje za to. No, nepismenost baš i nije židovski problem.

Gurnula mi je ček i novac.

- Idemo ovako. Vi ćete se raspitati kakve odgovarajuće židovske udruge postoje, ovdje ili u Njemačkoj, i uplatiti ćete novac na račun jedne od njih. Možete - nasmijala se - ako je priznanje toliko važno, novac uplatiti u ime Hanne Schmitz.

Ponovo je uzela limenku.

- A nju ću zadržati ja.

U međuvremenu je prošlo deset godina. Prvih godina nakon Hannine smrti mučila su me stara pitanja, jesam li je iznevjerio i izdao, jesam li joj ostao što dužan, jesam li bio kriv što sam je volio, jesam li se i kako morao otrgnuti od nje. Ponekad sam se pitao jesam li odgovoran za njenu smrt. A ponekad sam bio bijesan na nju i ono što mi je učinila. Sve dok bijes nije izgubio snagu, a pitanja postala nebitna. Sto sam učinio i što nisam učinio i što je ona učinila meni - sve je to, eto, postao moj život.

Odluku da ću pisati o Hanni i sebi donio sam neposredno nakon njene smrti. Onda sam tu priču ispisao više puta u glavi, svaki put malo drugačije, svaki put s novim slikama, djelićima radnje i misli. Tako, pored verzije koju sam uistinu napisao, postoje i one druge. Jamstvo za to da je ova napisana ona prava, leži u tome da sam tu verziju napisao, a ostale nisam. Napisana je verzija željela da je napišem, ostale to nisu željele.

U prvi sam mah želio napisati našu priču kako bih je se oslobodio. Ali, sjećanja se nisu usredotočila na taj moj cilj. Onda sam primijetio kako mi priča bježi, pa sam je pisanjem želio vratiti, ali ni to nije namamilo moje sjećanje da iziđe na vidjelo. Već nekoliko godina puštam priču na miru. Sklopio sam svoj mir s njom. I vratila mi se, detalj za detaljem, i to na jedan zaokržen, završen i ispravan način, način koji me više ne rastužuje. Kako je to tužna priča, dugo sam mislio. Nije da sad mislim da je bila sretna. Ali mislim da je točna i da je usto potpuno nebitno pitanje je li bila tužna ili sretna.

Tako svakako mislim u trenucima kad jednostavno mislim na nju. Ali, kad sam povrijeđen, ponovo se vraća povrijeđenost koju sam iskusio kad sam se osjećao kriv, vraća se isti onaj osjećaj krivnje, a u današnjoj čežnji, današnjoj nostalgiji za domom, osjećam čežnju i nostalgiju onog vremena. Slojevi našeg života tako se gusto slažu jedan na drugi da poslije uvijek iznova susrećemo ono ranije, ne kao nešto završeno i obavljeno, već sadašnje i živo. To mi je jasno. Iako mislim da je to ponekad teško podnijeti. Možda sam našu priču ipak napisao zato što sam je se želio riješiti, iako to ne mogu.

Hannin novac sam odmah po povratku iz New Yorka pod njenim imenom uplatio na račun Jewish League Against Illiteracy. Primio sam kratko, kompjuterski napisano pismo u kojem Jewish League zahvaljuje gospođi Schmitz na njenu prilogu. S pismom u džepu, otišao sam na groblje do Hannina groba. Bilo je to prvi i posljednji put da sam stajao na njenu grobu.